

ŚRĪMAD-BHĀGAVATAM

DVITĪYAḤ SKANDHAḤ

Navamo'dhyāyaḥ

Text 1

Śrīśuka uvāca---

Ātmamāyām ṛte rājan parasyānubhavātmanaḥ

Na ghaṭetārthasambandhaḥ svapnadraṣṭur ivāñjasā. (2.9.1)

Alt. reading: Na ghaṭetārthasambandhaḥ svapne draṣṭur ivāñjasā

Anvayaḥ---Śrīśukaḥ uvāca---(He) rājan! Svapnadraṣṭuḥ iva (svapnadarśakasya yathā svapnadehādīnā sambandho na ghaṭate tadvat) ātmamāyām ṛte (ātmanaḥ hareḥ māyām antareṇa) parasya (dehādīvyatiriktasya) anubhavātmanaḥ (anubhavarūpasya ātmanaḥ) arthasambandhaḥ (arthena dr̥śyena dehādīnā sambandhaḥ) añjasā (tattvataḥ) na ghaṭeta (na sambhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.1)

Anuvāda---Śukadeva kahilena, he rājan, yerūpa svapnadraṣṭāra svapnadṛṣṭa dehādīra sahita vāstavika konarūpa sambandha ha-ite pāre nā, tadrūpa paramātmā śrīharira māyā vyatīta kona-o kāraṇe dehādīra sahita jñānasvarūpa ātmāra-o vastutaḥ sambandha saṅghaṭita haya nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.1)

Śrīdhara Svāmī

Rājapraśnottaram̐ vakṣyan brahmaṇe hariṇoditam

Kathayāmāsa navame śuko bhāgavataṁ punaḥ. (1)

Tatra yat tāvad uktam̐ ‘Yad adhātumataḥ’ (BP 2.8.7) ity anena jīvasya katham̐ deha-sambandhaḥ? iti tatrottaram̐ āha---ātmamāyeti. Ātmano harer māyām antareṇa anubhavarūpasyātmano'rthena dr̥śyena dehādīnā sambandho'ñjasā tattvato na ghaṭeta. Atra hetuḥ---parasyeti. Svapnadraṣṭur yathā svapnadehasambandho na ghaṭate, tadvat. (*Bhāvārthadīpikā* 2.9.1)

Vīrarāghavācārya

Atha rājñāḥ praśnānām uttaram̐ vaktum̐ bhāgavatākhyānam ārabhyamāṇena muninā tāvaj jīvasya dehārambhaḥ sahetuko nirhetuko veti praśnasya jīvadehatulya-parimāṇāvayavatvena jīvatulyatvaprayuktā bhajanīyatvāmokṣapradatvapraśnasya ‘muktivātmamāyām śete’ (BP 2.8.10?) tam̐ ca deśam̐ ‘Kathayasva’ (BP 2.8.3) iti praśnasya cottaram̐ navame'dhyāye nocyate, tatra sahetukatvanirhetukatva-praśnasyottaram̐ vadan tripādvibhūtivīśiṣṭasya bhagavataḥ kālamāyāvāśyatvābhāvam̐

vaktum saṁsāre cetanānām kālamāyāvaśyatvam āha---**ātmeti**. **Anubhavātmanah**---**anubhavo** jñānam, tad **ātmā** svarūpaṁ yasya tasya, ata eva **parasya** dehādibhyo vilakṣaṇasya jīvasy**ārthasambandhaḥ**---bhogyabhūtaśabdādiviṣayeṣu bhokṛtṛtāyā sambandhaḥ **ātmamāyā**---param**ātmani**yāmyām **māyām** prakṛtim **ṛte** vinā **añjasā** sāmīcīnyena **na ghaṭeta** na saṅgaccheta. Tatra dr̥ṣṭāntaḥ--- **svapnadraṣṭur** iveti. Yathā **svapnadraṣṭuḥ** ‘Na tatra rathā na rathayogā na panthāno bhavanti, atha rathān rathayogān pathaḥ sṛjate’ (BU 4.3.10), ‘kāmaṁ kāmaṁ puruṣo nirmimāṇaḥ’ (KU 2.2.8) iti śrutyuktārathādīpadārthasambandhas tadarthabhagavanmāyām ṛte nopapadyate, tadvad ity arthaḥ. Prakṛtirohitasvapapararūpatvāt prakṛteṣu bhogyabuddhir ity uktaṁ bhavati. Evaṁ ca prakṛtyā tirohitasvapapararūpatvam eva dehārambhe hetur ity ahetukatvam nirastaṁ bhavati. (*Bhāgavatācandracandrikā* 2.9.1)

Vijayadhvaja Tīrtha

Caturmukhasya bhagavadanugraheṇa tallokaradarśanaṁ, tena vinābhūtaṁ tatsvarūpa-darśanaṁ prakṛtijīvayogas tadadhīnatvam ityādīmāhātmyavarṇanena harer hr̥daya-dravībhāvahetur bhaktir evety ataḥ sā harau kartavye tasmīn adhyāye pratipādyate. Tatrātau ‘Yad adhātumataḥ’ (BP 2.8.6) ity asyottaraṁ vakti---**ātmamāyām** iti. **Parasya** dhātuśabdavācyārthebhyaḥ prakṛtyādibhyo vyatiriktasyā**anubhavātmano** jñānātmano’ta eva svato’śarīrasya jīvasy**ātmamāyām** harer icchām tadadhīnām sattvādīguṇarūpām prakṛtim ca **ṛte** vinā **arthasambandho** dehādisambandho **na ghaṭeta**, tathā **svapne** kariturāgādīpadārthānām **draṣṭur** jīvasya bhagavadicchāniyatair vāsanodbodhakai rajastamobhāvair ṛte **svāpnadārthasambandhaḥ** karitūragādīdarśanaṁ na yujyate, tasmād dehasya jīvasya dehasambandhe bhagavadicchā prathamahetuḥ; dvitīyā svaguṇaiḥ saha prakṛtir ity uttare ‘**añjasā**’ ity anena ‘Aśarīrasya jīvasya śarīrotpattikāraṇam / Īśvarecchā prāthamīkī tām vinā na hi kiñcana’ ityādīpramāṇam sūcayati. Yadvā, **añjasā**---idam eva tattvaṁ, svapnasyārthakriyākāritvena satyatvād asatyasya tadayogān nātrāghaṭitaḥghaṭanāpatīyasy anirvācyalakṣaṇā māyocyate, kintv īśvarecchāiva ‘Sūcakaś ca hi śruter ācaksate ca tadvidah’ (BS 3.2.4) iti sūtrāc ceti. ‘**Añjasā** tvarite tatve’ (Y...) iti yādavaḥ. (*Padaratnāvalī* 2.9.1)

Jīva Gosvāmī

Anubhavarūpasyāpi jīvasya ‘Yayā sammohito jīva ātmānam’ (BP 1.7.5) ityādy-anusāreṇa mohādyanupapatteḥ svarūpaśaktyā anubhavitvam api labhyata ity abhipretya siddhāntayati---**ātmamāyām** iti. Kevalānubhavatve māyāsambandho na syāt, svapnadraṣṭṛdr̥ṣṭāntāś ca **na ghaṭata** ity api jñeyam. (*Kramasandarbhā* 2.9.1-2)

Viśvanātha Cakravartī

Praśnasya prathamasyoktā dvitīyasyottaraṁ vadan

Catuḥślokī bhāgavatapravṛttīm navame’tanot.

Yat pṛṣṭam ‘Yad adhātumataḥ’ (BP 2.8.7) ity anena jīvasya dehasambandho nirhetukaḥ sahetuko vā? Tattottaram āha---**ātmano** harer **māyām** anādyavidyāśaktim antareṇa **arthe** dehendriyādibhiḥ **sambandho** jīvasya **na ghaṭeta**, yathā **svapnadraṣṭur** ajñānam **ṛte** svāpnikadehasambandho na ghaṭeta, yato’**nubhavātmanah** jñānam madīyasya tathā dehādibhyaḥ **parasya**. Māyayā tv acintyaśaktyā durghaṭa-ghaṭanāpatīyasyā dehasambandho ghaṭata ity arthaḥ. (*Sārārthadarśinī* 2.9.1)

Śukadeva

Adhunā rājapraśnottaram śrīmadbhāgavatākhyānenaiva vaktum tanmūlabhūtaṁ brahmaṇe bhagavatproktaṁ sūkṣmaṁ bhāgavataṁ vivakṣur ādau ‘Yad adhātumato brahman dehārambho’sya dhātubhiḥ / Yadṛcchayā hetunā vā’ (BP 2.8.7) ity asya ‘Ātmano bandhamokṣau ced asya vyavasthānaṁ svarūpataḥ’ (BP 2.8.22) ity asya parameśvarasyāpi baddhajīvadehasambandhāviśeṣād bhuktimuktipradatvaṁ durghaṭam ivety asya sa cāpi puruṣaḥ yasmin loke śete, taṁ lokam ‘udāhartum arhasi’ (BP 2.8.24) ity asya ca praśnasyottaram āha---**ātmanāyetyādinā**. Tatra jīvasya dehārambho yadṛcchayā nāsti, kintu sahetukam ity āha---**anubhavātmanaḥ** jñānarūpasya **parasya** dehendriyamanobuddhiprāṇādibhyo vilakṣaṇasya jīvasya **arthasambandhaḥ** dehādinā sambandhaḥ saṁyogaḥ **ātmanaḥ** paramātmanaḥ **māyām** prakṛtim **ṛte’ñjasā na ghaṭeta** na saṅgaccheta; bhagavanmāyayaiva dehādisaṁyogaḥ na nirhetukaḥ, sarvatra sambandhaprasaṅgād asambhavāc ca. Tatra dṛṣṭāntaḥ---‘**svapnadraṣṭur iva**’ iti. Yathā **svapnadraṣṭuḥ** dehasambandhaḥ paramātmanaḥ **māyām ṛte na ghaṭeta**, tadvat **svapnadraṣṭuḥ** śubham aśubham vā dehādikam svasaktibhūtayā māyayā paramātmaiva karoti. Na tu **svapnapadārtho** nirhetukaḥ, sarvatra sarvotpattiprasaṅgāt. Na ca tatkartā taddraṣṭā, anīṣṭadehādisambandhadarśanāt. Vistaras tu vedāntakaustubhe draṣṭavyaḥ.

(*Siddhāntapradīpa* 2.9.1)

Madhva

Parasya arthavyatirikṭasya. ‘Yad adhātumataḥ’ (BP 2.8.7) ity asya hy uttaram.

‘Aśarīrasya jīvasya śarīrotpattikāraṇam
 Īsvarecchā prāthamikā tām vinā na hi kiñcana
 Dvītīyā prakṛtiḥ proktā tadrūpā hi guṇās trayāḥ
 Teṣāṁ sampātajo bhāvo mamāham iti yā matiḥ
 Dehāt parasya dehitvam ahambhāvam ṛte kutaḥ
 Yathā rajastamobhāvair vinā svapno na jāyate
 Nidrākāmādyabhāvena tadvad dehaḥ kva tān vinā
 Tasmāt prakṛtyaiva pumān mānuṣādivikārayā
 Mānuṣādir **ivābhāti** nityacaitanyarūpavān’

(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 2.9.1-2)

Yadupatyācārya

Tatrādau ‘Yad adhātumataḥ’ (BP 2.8.7) ity asyottaram vakti---**ātmanāyām** iti. Atra ‘**parasya**’ ity etat ‘paramātmanaḥ’ iti praṭītivāraṇāya vyācāṣṭe---**parasyeti**. Atrārthasābdena **dhātumacchabdenoktaṁ** śarīraṁ grāhyam. Tadvyatirikṭasyādhātumato jīvasyety arthaḥ. Nanu, **paraśabdo**’yaṁ kuto jīvaparāḥ? Paramātmapara eva kim na syāt? ity ata āha---**yad adhātumata** iti. **Hi** yasmād ayaṁ śloko ‘**Yad adhātumataḥ**’ (BP 2.8.7) iti jīvaviśayakapraśnasyottaradānāya pravṛttas, tasmāt ‘**parasya**’ ity etat jīva-viśayam eveti vaktavyam. Anyathā praśnottarayor vaiyadhikaraṇyaprasaṅgād iti bhāvaḥ. Apratipattivipratipattinirāsāya ślokatrayaṁ pramāṇenaiva vyācāṣṭe---**aśarīrasyeti**. ‘**Aśarīrasya**’ ity anena ‘**parasya**’ iti vyākhyātam. ‘**Ātmāyām ṛte**’rthasambandho **na ghaṭeta**’ ity asya tātparyam **śarīrotpattīti**. Anena ‘**arthaśabdaḥ** śarīrapara **ātmanāyāśabda** Īsvarecchāparāḥ’ ity uktaṁ bhavati. **Prāthamikī** pradhānā kutaḥ? ity ata āha---**tām** vineti. **Hi** yasmāt **tām** Īsvarecchām **vinā kiñcana** kim api kāryam **na**. Jāyata iti śeṣaḥ. ‘**Ātmāyām ṛte**’ ity asyārthāntaram āha---**dvītīyetyeti**. Tadvan na pradhānā. Tadadhīneti yāvat. Prakṛteḥ śarīrakāraṇatvam upapādayitum āha---**tadrūpā** iti. Prakṛtyabhinnā ity arthaḥ. Idaṁ ca vakṣyamāṇarītyā sattvādiguṇānām dehakāraṇatve

tadabhinnāyāḥ prakṛter api dehakāraṇatvam upapannam iti pradarśanāya. Mamāham iti yā matiḥ, saḥ bhāvas tallakṣaṇaḥ kāryaviśeṣaḥ. Ye **trayaḥ** sattvādayo **guṇās, teṣāṃ sampātajaḥ** sannipātajaḥ, saṃśleṣaja iti yojanā. Anena ‘Ramamāṇo guṇesv asya mamāham iti manyate’ (BP 2.9.2) ity etad uktārtham.

Idānīm prakṛteḥ śārīrakāraṇatvam tadabhinnaguṇakāryāhammatidvāraivety āśayena guṇakāryāhammateḥ śārīrakāraṇatvam darśayati---**dehāt parasyeti**. Dehabhinnasyety arthaḥ. ‘**Svapne draṣṭur ivāñjasā**’ iti mūloktam dṛṣṭāntam vivṛṇvan dārṣṭāntikam darśayati---**yatheti**. **Rajastamobhāvai** rājasatāmasapadārthaiḥ. Idam upalakṣaṇam. Sāttviko’pi bhāvo grāhyaḥ. **Svapnaḥ** svapnapadārthaḥ. Kutah? ity ata āha---**nidreti**. Atra **nidrā**śabdo bāhyendriya[mano]vyāpāroparamaparaḥ. Svapne manasa uparamābhāvāt. Sā **nidrā** tāmaso bhāvaḥ. Tasyāḥ svāpnārthakāraṇatvam anubhavasiddham. **Kāmo** rājaso bhāvaḥ. Tasya ca svāpnārthakāraṇatvam kāmyakarmakartṛṇām anubhavasiddham. Svakāmānusāreṇaiva svapnārthadrṣṭatvāt. **Ādī**padena sātvikādīpadārthānubhavajanitā vāsānāḥ sātvikādībhedenā trividhakarmajanyānyadrṣṭāni ca grāhyāni. **Tān** prakṛtiguṇān muktivā **na kvāpi jāyata** ity arthaḥ. Iyāms tu viśeṣaḥ. Prakṛtiguṇasampātena ‘mamāham’ iti matau jātāyām, tayā vihitaṇiśiddhakaraṇajanitapuṇyapāpadvārā dehalābhaḥ. Svapne tūktarītyeti. Prakṛter dehakāraṇatvam upapādyopasamharati---**tasmād** iti. **Prakṛtyaiva** svābhinnaguṇasampātadvāreti śeṣaḥ. ‘**Mānuṣādī**’ ity anena ‘**bahurūpa ivābhāti māyayā bahurūpayā**’ ity etad uktārtham. ‘**Nityacaitanyarūpavān**’ ity anena ‘**anubhavātmanaḥ**’ ity etad vivṛtam. Nanv evamvidhasya kadā muktiḥ? ity ata āha---**yadā svarūpam** iti. **Svasya rūpam kālaprakṛtīvikāravajitam**. **Kālavikāro** bālyādīḥ, **prakṛtīvikāro** mānuṣādīḥ, tābhyām **varjitam jānāti**. Vedāntaśravaṇādineti śeṣaḥ. Anena ‘Yarhi cāyam’ (BP 2.9.3) iti śloko vyākhyātaḥ. Tataś cāyam ślokatrayārthaḥ. **Anubhavātmanaḥ** svato nityacidrūpasya svata eva **parasya** dehabhinnasya jīvasya dehādīrūpārthasambandhaḥ. **Ātmanaḥ** paramātmāno **māyām** icchāṇ tathā tadadhīnām māyām sattvādiguṇarūpām prakṛtiṃ ca **ṛte** vinā **na ghaṭeta**. Yathā **svapne** svapnāvasthāyām **draṣṭur** jīvasyāñjasā tattvato’**rthasambandhaḥ** svāpne dehādyartha-sambandha **ātmanāmāyām** bhagavadicchām bhagavadadhīnām triguṇām prakṛtiṃ ca **ṛte na ghaṭeta**, tathaiyeti yojanā. Anena svato’śārīrasya jīvasya śārīrasambandha īśvarecchaiva pradhānahetus tadatiriktam prakṛtyādīkam bhagavadadhīnam na pradhānam ity uttaram uktam bhavati. (*Prakāśikā* 2.9.1-2)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Tathya---Bhā. 11.22.49 o 55 śloka draṣṭavya. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.1)

References

Reference 1: Śrīdhara Svāmī and other commentators refer to the words of Parīkṣit in *Bhāgavata Purāṇa* 2.8.7 as the question answered by Śuka’s statement in the present verse (2.9.1). Parīkṣit inquires how it is that for that which has no connection with material elements (*adhātumat*) arises a body (*dehārambhaḥ*) with its material elements (*dhātubhiḥ*). The text of *Bhāgavata Purāṇa* 2.8.7 with the commentaries of Śrīdhara Svāmī, etc., follows.

Yad adhātumato brahman dehārambho’sya dhātubhiḥ

Yadṛcchayā hetunā vā bhavanto jānate yathā. (2.8.7)

Anvayaḥ---(He) **brahman!** **Adhātumataḥ** (dhātavo bhūtāni tatsambandhaśūnyasya) **asya** (alaukīkātmanaḥ jīvasya) **dhātubhiḥ** (pañcabhūtaiḥ saha) **dehārambhaḥ** (iti) **yat** (etat kim) **yadṛcchayā** (nirnimittam) **hetunā** (karmādinā) **vā bhavantaḥ yathā** (yathāvat) **jānate** (vidanti) (ataḥ kathayantu). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.2)

Anuvāda---He brahman, bhūtādisambandhaśūnya jīvātmāra bhūtādi dvārā dehārambha ki yadṛcchāvaśataḥ arthāt kona kāraṇa vyatīta-i siddha ha-iyā thāke? Athavā karmādi kona-o kāraṇavaśataḥ ha-iyā thāke? Āpani ei viśaya yathārtharūpe avagata āchena, ata eva tāhā āmāke balun. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.8.7)

Śrīdhara: Tad evaṁ śravaṇautsukyam āviṣkṛtya sandigdhanarthān pṛcchati---**yad** iti. **Adhātumataḥ**---**dhātavo** mahābhūtāni, tatsambandhaśūnyasyāśya laukikasyātmāno jīvasya **dhātubhir dehārambha** iti **yad** etat kiṁ **yadṛcchayā** nirmittam, **hetunā vā** karmādinā **bhavanto yathāvaj jānate**, ataḥ kathayantv iti śeṣaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.8.7)

Vīrarāghavācārya: Evaṁ śravaṇautsukyam āviṣkṛtyājñātānarthān pṛṣṭavyān krameṇa vakṣyamāṇās tāvat sandigdhanarthān pṛcchati---**yad** iti. He **brahman!** **Adhātumataḥ** svarūpato bhautikadoṣahīnasya **asya** jīvasya **dehārambhaś** ca **dhātubhir** eva syād iti tu jñātam ity arthaḥ. Idam tu samśayaviśayam ity āha---sa ca **dehārambhaḥ** kiṁ **yadṛcchayā** hetukaḥ, **hetunā vā** sahetuko vā? ity arthaḥ. Etad **bhavanto yathāvaj jānate** taḥ kathayantv iti śeṣaḥ. (*Bhāgavatācandrikā* 2.8.7)

Vijayadhvajā Tīrtha: Itthaṁ bhāgavatārthakathanaśravaṇādeḥ puruṣārthaheturvam uktvā, svataś cidrūpasya dehasya dehasambandhaheturm pṛcchati---**yad** iti. **Adhātumataḥ** svataḥ prakṛtyādīdhātusambandharahitasya nityasya jīvasyāśya **dhātubhiḥ** prakṛtyādibhir upādāna-kāraṇaiḥ **dehārambho** stīti **yad**, tat kiṁ **yadṛcchayā** kevalēsvarecchayā nimittabhūtayo tāny eva, **hetunā** karmaṇā? Atra harīcchaiva hetus, tāṁ vinā hetvantaram apy astīti praśnatātparyam **bhavantas** tad etad **yathā** yathāvaj **jānate**, tad asmākaṁ vadantv iti śeṣaḥ. **Dhātubhir** nityayogo nāstīty ‘**adhātumataḥ**’ ity uktam---‘Dhātūr vātādisābdādigairikādītvaḡādiṣu / Mahābhūteṣv indriyeṣu śabdāyonisvabhāvayoḥ’ (...) ity abhidhānāt. (*Padaratnāvalī* 2.8.7)

Viśvanātha: Evaṁ svābhimatāyāḥ śuddhāyāḥ bhakteḥ prathamāṅgabhūte kṛṣṇakathā-śravaṇe autsukyam āviṣkṛtya nirguṇāyāḥ saguṇāyāś ca bhakter yāvat svārtheṣu vyāptiḥ sambhavati, tāvato py arthān tattadbhaktiyadhikāriṇā jījñāsītārthasiddhyartham pṛcchati---‘**Yad adhātumataḥ**’ ityādinā yāvadadyāyasamāpti. Evaṁ ca yatra yatra bhakter gandho pi sambhavati, tatra tatra niraparādhatayaiva sthātavyam, anyathā śrīmatyā bhaktidevyā aprasāda iti prasādhyā bhakter abhyudayārtham śuddhabhakter api svābhimatamadhuraśravaṇakīrtanādiṣu labdhaniṣṭhair api tāni tāni bhakter udāharaṇāni pratyudāharaṇāni ca jījñāsanīyānīty abhivyañjayati ca. **Adhātumato** dhātavo bhūtāni, tatsambandhaśūnyasyāśya jīvasya **dhātubhir dehārambha** iti **yad**, etad **yathā** nirmittam eva, kenāpi **hetunā vā bhavanto yathā jānate**, tathā kathayantv iti tvatto nye [tattvato nye] etan na jānanīti te katham mayā praṣṭavyā iti bhāvaḥ. (*Sārāthadarśinī* 2.8.7)

Śukadeva: Evaṁ śravaṇautsukyam āviṣkṛtya sandigdhan arthān pṛcchati---**yad** ityādinā. Dehe svadhātuvigame nuviśīryamāṇe vyome vā tatra puruṣo na viśīryatejā ity atra **adhātumataḥ** dhātavo bhūtāni, tadvilakṣaṇasyāśyasya jīvātmanaḥ **yad** yaḥ **dhātubhir dehārambhaḥ** sūcītaḥ, saḥ kiṁ **yadṛcchayā** nirhetukatayā **hetunā vā**sti? etad **bhavantaḥ** yathāvaj **jānanti**, ataḥ kathayantv iti śeṣaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 2.9.1)

Yadupatyācārya: Evaṁ harikathāśravaṇasya puruṣārthaheturvam upapādya sandigdhanarthān pṛcchati---**yadadhātumata** ityādinā. **Adhātumataḥ**. Atra pṛthivyādayo dhātuśabdavācyās tadvikārī deho (tadvikārāt taddehah) ‘**dhātumān**’ ity ucyate. Jīvas tu nityacidrūpo **na dhātumān**. Ato dhātumadbhinnasyāśya jīvasya **dhātubhiḥ** pṛthivyādibhir **dehārambhaḥ** dehotpattir iti yat, tat kiṁ yadṛcchayā kevalēsvarecchayotānyenāpy anādinā hetunā? **Bhavantas** tad etad **yathā** yathāvaj **jānate**. Atas tadvad astu iti śeṣaḥ. Īsvarecchātiriktaṁ svataś cidrūpasya jīvasya deha-sambandhāpādakaṁ pradhānam kāraṇam kiñcid asti na vā? iti praśnāśayaḥ. (*Prakāśikā* 2.8.7)

Text 2

Bahurūpa ivābhāti māyayā bahurūpayā

Ramamāṇo guṇesv asyā mamāham iti manyate. (2.9.2)

Anvayaḥ---(Ātmā) **bahurūpayā māyayā bahurūpaḥ** (bālayuvādirūpaḥ devanarādirūpaś ca) **iva ābhāti** (prakāśate) **asyāḥ** (māyāyāḥ) **guṇesu** (guṇakāryeṣu dehādiṣu) **ramamāṇaḥ mama aham iti manyate** (ca). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.2)

Anuvāda---Bahurūpā māyāra prabhāve-i jīva (devanarādi, bālakayuvāvṛddhādi) bahuvidha rūpaviśiṣṭa ha-iyā prakāśa pāya, evaṁ sei māyāra-i guṇasamūhe abhiniviṣṭa ha-iyā ‘āmi’ o ‘āmāra’ ei prakāra abhimāna kariyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.2)

Śrīdhara

‘Saṁsāro’pi māyayaiva’ ity āha---**bahurūpo** bālayuvādirūpo devanarādirūpaś **cābhāti guṇeṣu** dehādiṣu. (*Bhāvārthadīpikā* 2.9.2)

Vīrarāghavācārya

Uktaṁ vivṛṇoti---**bahv** iti. **Bahurūpayā** vicitrapariṇāminyā bhagavanmāyayā tirohita-jñānānandasvarūpo jīvaḥ devamanuṣyādyākāram ātmāny āropa ‘**bahurūpa iva bhāti**’ ity arthaḥ. **Asyā** māyayā **guṇeṣu** sattvādiguṇakāryeṣu śabdādiṣu **ramamāṇaḥ** śabdādīn bhujñāno **mamāham iti manyate**, ahaṅkāramamakārābhyāṁ baddho bhavatīty arthaḥ.

(*Bhāgavatacandracandrikā* 2.9.2)

Vijayadhvaja Tīrtha

Nanv aśarīrasya jīvasya bhagavadicchāniyataiḥ prakṛter guṇair dehārambhaḥ katham? Atrāha---**bahurūpa** iti. Īsecchayānādīta ev**āsyāḥ** prakṛter **guṇeṣu** mṛd ghaṭa itivat guṇakāryeṣu dehendriyeṣu ca **ramamāṇaḥ** sattvādiguṇātmakaliṅgaśarīrabaddhatayā vartamānaḥ sṛṣṭikāle mahadahaṅkāradīpañcabhūtopādānakatvena mānuṣadevāsuraśarīradībahurūpatvena **bahurūpatayā** vikṛtatayā prakṛtyā saha svayam avikṛto’pi tad-abhimānād vikṛtatvenātmānaṁ ca manyamāno **bahurūpa iva** mānuṣādirūpa **ivābhāti** ahaṁ manuṣyo’haṁ deva ity ātmānaṁ **manyate**, dehe daihikeṣu triguṇasampātajayā’hammaty**āhammame**ti **manyate** cety arthaḥ. Tad uktaṁ---‘Teṣāṁ sampātajō bhāvo mamāham iti yā matir’ (BTN 2.9.1-2) iti, ‘Tasmāt prakṛtyaiva pumān mānuṣādivikārayā / Mānuṣyādir ivābhāti nityaṁ caitanyarūpavān’ (BTN 2.9.1-2) iti ca. Tasmād īsecchayā niyatatriguṇātmakaliṅgaśarīre’hammānāt tanmūlatayā dhātubhir dehārambho yukta iti bhāvaḥ. (*Padaratnāvalī* 2.9.2)

Viśvanātha

Evaṁ ca yādrechikyā avidyāśaktyaiva dehasambandhe sati jīvaḥ kīdṛśaḥ syāt? ity apekṣāyām āha---**bahurūpaḥ** bālayuvādirūpo devanarādirūpaś ca. ‘**Iva**’ iti jīvasya citkaṇarūpatvān na tattvata ity arthaḥ. **Bahurūpayā** jīvasya bahurūpatvahetutvād bahuvṛttikayā. Yad uktaṁ---‘Yā yā kṣetrañjaśaktiḥ sā tāratamyena vartate’ (...) iti.

(*Sārārhadarśinī* 2.9.2)

Śukadeva

Bandhaṁ darśayati---**bahurūpa** iveti. Devamanuṣyādidhendriyamanobuddhyādi-bhedenānekaprakārayā **māyayā** hetubhūtayā sandehādibhyo vilakṣaṇo’pi jñānasvarūpo’pi **bahurūpa iva ābhāti**. ‘Devo’haṁ’ ‘manuṣyo’haṁ’ ‘bālo’haṁ’ ‘sthaviro’haṁ’ ity evaṁ nānārūpa **iva** praṭīyate, **asyāḥ** māyāyāḥ **guṇeṣu ramamāṇaḥ** ‘**mamāham**’ **iti manyate** dehe ahambuddhyā tadanubandhiṣu madīyabuddhyā ca baddho bhavati. (*Siddhāntapradīpa* 2.9.2)

Yadupatiyācārya

Nanu, svato'śarīrasya jīvasya prakṛtiguṇaiḥ katham nānāvidhadehārambhaḥ? ity ata āha---**bahurūpa iveti. Bahurūpayā** devadānavamānavādīśarīratayā vikṛtatayā **māyayā** prakṛtyā **bahurūpa iva** bahuśarīravān **ivābhāti**. Svabhāvato'śarīratvadyotanāya **iva-**śabdah. Nanu, māyayā bahuśarīratayā vikṛtatve'pi jīvasya taccharīravattvaṁ kutah? ity ata āha---**ramamāṇa** iti. **Asyāḥ** prakṛter **guṇeṣu** kāryeṣu deheṣu **ramamāṇo** vihita-
niṣiddhakarmakurvāṇo yata iti.

Nanu, prakṛtadeheṣūktarūpaṁ ramaṇam evāsya kasmāt? ity ata āha---**yato mamāham iti manyata iti**. Nanu, tatra 'mamāham' iti matir api kim-nimittā? ity ata āha---**asyāḥ** prakṛter **guṇeṣu** sattvādiṣu militeṣu satsv iti. Tathā ceśvarecchayā'nāditaḥ svasambaddha-
bahuprakṛtikāryeṣu nānāvidhadeheṣu prakṛtiguṇānāṁ sattvādiguṇānāṁ sampātena jātayā 'mamāham' iti matyā vihitanīṣiddhādīkarmakurvāṇaḥ punar **bahurūpayā māyayā bahu-**
rūpa ivābhātiti hetuhetumadbhāvo draṣṭavyaḥ. (*Prakāśikā* 2.9.2)

Text 3

Yarhi vāva mahimni sve parasmin kalamāyayoḥ

Rameta gatasammohas tyaktvodāste tadobhayam. (2.9.3)

Alt. reading: **Yarhi cāyam mahitve sve parasmin kalamāyayoḥ**

Anvayaḥ---Yarhi (yadā) **kalamāyayoḥ** (puruṣaprakṛtyoḥ) **parasmin** (atirikte) **sve** (svakīye) **vāva** (eva) **mahimni rameta** (āsajjeta) **tadā gatasammohaḥ** (bhedajñānam uktaḥ san) **ubhayam** (aham mama iti ca) **tyaktvā udāste** (paripūrṇa-svarūpeṇāvatiṣṭhate). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.3)

Anuvāda---Kintu ye samaya ābāra jīva puruṣa o prakṛtira atīta nijasvarūpa-mahimāya arthāt mamatāspada śrībhagavāne-i ratiyukta hana, takhana tānhāra moha vidūrīta haya, tini māyākṛta dehādite 'aham' 'mama'-buddhirūpa ubhayake parihārapūrvaka nija śuddhajīvātmasvarūpe avasthāna karena. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.3)

Śrīdhara

Ata eva bhaktiyogena tannirāse sati mokṣo'pi ghaṭata ity āha---**yarhīti. Vāva-**śabda evārthe. **Sva** eva **mahimni** yadā **rameta**. Tad evāha---**kalamāyayoḥ** puruṣaprakṛtyoḥ **parasmin tadobhayam** ahammameiti ca **tyaktvā udāste** pūrṇarūpeṇāvatiṣṭhate. Tad uktam---

'Yathā sammohito jīva ātmānāṁ triguṇātmakam

Paro'pi manute'nartham tatkr̥tam cābhipadyate

Anarthopaśamaṁ sāksād bhaktiyogam adhokṣaje

Lokasyājānato vidvāṁś cakre sātvasamhitām' (BP 1.7.5-6) iti.

(*Bhāvārthadīpikā* 2.9.3)

Vīrarāghavācārya

Jīvaprastāvadyavasthanam svarūpata iti jīvaviṣayapraśnāntarasyottaram vadan san svarūpasākṣātkāre sati śabdādīprāvaṇyanivṛttir ity āha---**yarhīti. Yarhi** yadā muktāv ity arthaḥ. **Sve** svābhāvike **kalamāyayoḥ parasmin** kalamāyākāryāsaṁsprṣṭe **mahimni---** apahatapāpmatvādisatyasaṅkalpatvaparyantaḥṣṭakalakṣaṇe paramātma-
śeṣanaikarasasya svātmano **mahimni**; yadvā, **kalamāyayoḥ parasmin** niyantari **mahimni** uktavidhaparamātmamahimni mahimno niyantṛtvaṁ mahimnadvārā **rameta**

gatasammohaḥ nivṛttāhankāramamakāraḥ **tadobhayaṃ** prakṛtikālavaśyatvaṃ **tyaktvā** hitvā **udāste** śabdādiṣu yogyasiddhārthapavṛttisūnyo bhavātīty arthaḥ. Anenāvīrbhūta-guṇāṣṭakaviśiṣṭatvenāvasthītir eva svarūpato vyavasthānaṃ tādr̥śasvarūpasyāpi svātmanasvātmabhūtaniratiśayānandaparabrahmānubhavaḥ parabrahmaśarīrabhūtatvena svātmānubhavo vā śabdādiprāvaṇyanivartaka iti coktaṃ bhavati.

(*Bhāgavatacandrikā* 2.9.3)

Vijayadhvaja Tīrtha

Evam bandhaprakāram uktvā, tato'dhunā jīvasya muktiprakāram āha---**yarhīti**. Ca-śabda evārthe **yarhi** yadāyaṃ jīvo vairāgyādisādhanasāmagryā samutpannabhagavaj-jñānenāparokṣitanijasvarūpaḥ **kālamāyayoḥ** kālaprakṛtyoḥ **parasmin** vilakṣaṇe tac-chaktisaṃsargarahite **sve** mahitve saccidānandalakṣaṇasvarūpe **ramate** cāvyavadhānena ramaty eva. Svasvarūpe tadāgatasammoho nirastāvīdyātatkārye. **Ubhayaṃ** vārdhakyādy-āpādakāṃ māyāṃ dehārambhahetubhūtāṃ ca tanmūlaṃ saṃsāraṃ, tyaktvety yāvat. **Udāste** utkr̥ṣṭe vartate, nīcatvāpādakāt saṃsārān mukto bhavātīty arthaḥ. Tad uktaṃ--- 'Yadā svarūpaṃ jānāti kālaprakṛtivarjitaṃ / Vāsudevaprasādena tadā mukto bhavaty asau' (BhaviṣyatP) iti anena 'sāguṇyaṃ tyaktvā, nairguṇyam āpnoti' ity apavyākhyānam apāstaṃ, tatra pramāṇābhāvād iti. (*Padaratnāvalī* 2.9.3)

Jīva Gosvāmī

Sve mahimni---svasya mahimahetāv ity arthaḥ. **Kālamāyayor** api **parasmin** tattad-ādisarvāśrayatattve ity arthaḥ. 'Mām eva ye prapadyante māyāṃ etāṃ taranti te' (BG 7.14) iti śrīgītātaḥ, 'Prītir na yāvan mayi vāsudeve na mucyate dehayogena tāvat' (BP 5.5.6) iti śrīṣabhadevavākyāc ca. **Ubhayaṃ** māyāṃ dehādirūpam arthaṃ ca. (*Krama-sandarbhā* 2.9.3)

Viśvanātha

Evam ca yādrcchikyā māyayaiva jīvasya saṃsāro yathā, tathaiva yādrcchikyā bhaktyaiva jātapremno jīvasya saṃsārān nistāra ity āha---**yarhīti**. **Vā**śabda evārthe. **Yarhy** eva **sve** svīye **mahimni rameta** iti. Vastutaḥ khalu svīye dehādike mamatāspade ramaṇaṃ tyaktvā, yathārthata eva svīye mamatāspade vastunīty arthaḥ. **Mahimni** mahimātiśayatvāt mahimarūpe evety arthaḥ. **Kālamāyayoḥ parasmin** kālakṛtavikāra-rahite māyākṛtamahadāditattvarahite ca svarūpe **rameta** āsajjeta. Tac ca 'Na yatra kālah' (BP 1.11.6) iti, 'Na yatra māyā' (BP 2.9.10) ityādivakṣyamāṇavākyadr̥ṣṭyā bhagavato dhāma śrīvigrahapārsadādikaṃ jñeyam. Ramaṇasya bhaktyavinābhāvitvāt yādrcchayā prāptyā bhaktyeti lakṣyate, tadā **ubhayaṃ** kālaṃ māyāṃ ca kālakṛtam avikāraṃ māyākṛtaṃ liṅgaṃ ca **tyaktvā**, tatra [tataḥ] **udāste** anāsakto bhavati. Yad uktaṃ---

'Yayā sammohito jīva ātmānaṃ triguṇātmakam

Paro'pi manute'narthaṃ tatkr̥taṃ cābhīpadyate

Anarthopaśamaṃ sāksād bhaktiyogam adhokṣaje

Lokasyājānato vyāsaś cakra sātvatasaṃhitām' (BP 1.7.5-6) iti.

(*Sārārthadarśinī* 2.9.3)

Śukadeva

Mokṣam āha---**yarhīti**. Tarhi yadā śrotṛiyasya brahmaṇiṣṭhasya guroḥ caraṇopāśanena **gatasammohaḥ** ātmānātmāparamātmāsvārūpādivivekavān **kālamāyayoḥ** kālaprakṛtyoḥ **parasmin sve mahimni** brahmaṇi bhagavati jagatkāraṇe **rameta** dhyānādīnākrīḍeta, **tadobhayaṃ** ahammeti ca **tyaktvā** arcirādīmārgaṇa paraṃ padaṃ prāpya **udāste**

āvīrbhūtāpahatyātmatvādidharmitvena avatiṣṭhate, anenaiva svarūpato muktā'vasthānam ity uktam. (*Siddhāntapradīpa* 2.9.3)

Madhva

‘Yadā svarūpaṃ jānāti kālaprakṛtivarjitam
Vāsudevaprasādena tadā mukto bhavaty asau’ iti bhaviṣyatpurāṇe.
(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 2.9.3)

Yadupatiyācārya

Nanv evaṃ bandhasya jīvasvabhāvatvābhāve kena sādhanenāyam idam asvābhāvikaṃ rūpaṃ hitvā svasvarūpeṇaivāvasthito bhaviṣyatīty ata āha---**yarhīti**. Ayam jīvo **yarhi** yadā **kālamāyayoḥ parasmin** kāle prakṛtīvikārasūnye **sve** svīyam**ahitve** jñānānandādy-ātmake svasvarūpe viṣaye **ramate** vāsudevaprasādena jñānavān bhavati, tadā kālaprakṛtīvikārasārīraṃ **tyaktodāste**, punas tan na bhajate, yato **gatasammohas** tadāpādakāhamamābhīmānavarjitaḥ. Na kevalam ematvat. Kintu **sve mahitve ramete** ceti.

(*Prakāśikā* 2.9.3)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Muṇḍakopaniṣat 3.2-4:---

“Samāne vṛkṣe puruṣo nimagno hy anīśayā śocati muhyamānaḥ / Juṣṭaṃ yadā paśyaty anyam īśam asya mahimānam eti vītaśokaḥ / Yadā paśyaḥ paśyate rukmavarṇaṃ kartārm īśaṃ puruṣaṃ brahmayonim / Tadā vidvān puṇyapāpe vidhūya nirañjanaḥ paramaṃ sāmīyam upaiti”.

“Prāṇo hy eṣaḥ sarvabhūtair vibhāti vijānan vidvān bhavate nātivādī / Ātmakṛdā ātma-ratiḥ kriyāvān eṣa brahmavidāṃ variṣṭhaḥ”. (*Gauḍīyabhāṣyatathya* 2.9.3)

Text 4

Ātmatattvaviśuddhyartham yad āha bhagavān ṛtam

Brahmaṇe darśayan rūpam avyalikavratādṛtaḥ. (2.9.4)

Alt. reading: **Brahmaṇe'darśayad rūpam avyalikavratādṛtaḥ**

Anvayaḥ---Avyalikavratādṛtaḥ (avyalīkena niṣkapaṭena vratena tapasā ādṛtaḥ sevitaḥ san) **bhagavān ṛtam** (satyaṃ) **rūpam** (cidghanarūpaṃ) **darśayan yat** (svabhajanaṃ) **brahmaṇe āha** (tat) **ātmatattvaviśuddhyartham** (ātmanaḥ jīvasya tattvajñānārtham eva bhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.4)

Anuvāda---Bhagavān hari brahmāra akapaṭa tapasyāra dvārā parituṣṭa ha-iyā tānhāke satyasvarūpa cidghana nija svarūpa darśana karāiyā ye svabhajana kathā baliyāchilena, tāhā jīvera tattvajñānārtha bujhibe. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.4)

Śrīdhara

Yac coktaṃ parameśvarasyāpi dehasambandhāviśeṣāt kathaṃ tadbhaktiyā mokṣaḥ syāt? iti ‘Āsīd yadudarāt padmam’ (BP 2.8.8) ityādinā, tatrāha---**ātmeti**. **Ātmano** jīvasya **tattvaviśuddhyartham** tattvajñānārtham tad bhavaty eva. Kim tat? **Yat** tapa ādinā svabhajanaṃ bhajate **bhagavān brahmaṇe āha**. Kim kurvan? **Ṛtam** satyaṃ cidghanaṃ **rūpam darśayan**. Darśane hetuḥ---**avyalīkena vratena** tapasā **ādṛtaḥ** sevitaḥ san.

Bhagavān utpattivināśādiṣaḍḡuṇaiśvaryaśālī yad āha, tad vakṣyāmīti śeṣaḥ. Ayam bhāvaḥ---jīvasyāvidyayā mithyārūpadehasambandhaḥ. Īsvarasya tu yogamāyayā cidghanalīlāvighrahāvīrbhāva itī mahān viśeṣaḥ, atas tadbhajanān mokṣopapattir itī.

(*Bhāvārthadīpikā* 2.9.4)

Vīrarāghavācārya

Yac cokaṁ bhagavato’pi jīvavat dehasambandhāviśeṣāt kathaṁ tadbhajanena muktiḥ? itī tasyottaram. Kālamāyāvaśyasya jīvasya karmādhīnaḥ prākṛto dehaḥ, īsvarasya tu aprākṛtasvecchopāttadivya maṅgalavighrahavattvam ity evaṁ rūpaṁ vakṣyan kālamāyāvaśyajīvavilakṣaṇabhagavatsvarūpaviśodhanaṁ kathaṁ jñāyate? ity atrā’ha---**ātmatattveti. Avyālikavratādṛtaḥ**---nirdiṣṭavratena **ādṛtaḥ** ārādhiṭaḥ bhagavān brahmaṇo caturmukhāya **rūpaṁ**---aprākṛtaṁ svīyaṁ **rūpaṁ darśayan ātmatattvaviśuddhyartham** jīvavilakṣaṇaparamātmayāthātmyaviśodhanārtham **ṛtaṁ** satyaṁ **yad** vacanam **āha**, tad vakṣyāmīti śeṣaḥ. ‘**Adarśayad rūpaṁ**’ itī pāṭhe ‘yathā **adarśayat**, tathā āha’ ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 2.9.4)

Vijayadhvaja Tīrtha

Atrāpi kim pramāṇam? ity āśaṅkya bhagavaduktaṁ bhāgavatam evaitādṛśamokṣa-pramāṇam ity āha---**ātmeti. Ātmanaḥ** paramātmāno jīvasya vā yat **tattvam** anāropitaṁ saccidānandalakṣaṇarūpaṁ, tasyā**viśuddhyartham** nirdoṣatvenāniścayārtham anubhavartham vā vyāso bhavān yad bhāgavataṁ, purāṇam āha---taddṛtaṁ yathoktaṁ muktisādhanam jñānasādhanam śāstram. Na vyāmohakamato bhagavaduktatvenoktam uktau pramāṇatvāt tvatpraśnānām uttaratvena vadiṣyāmīti śeṣa ity arthaḥ. Prathamam tāvat pādmakalpaṁ vivakṣur ‘Dadṛṣe yena tadrūpaṁ’ (BP 2.8.9) itī praśnaṁ prativakti---**brahmaṇa** itī. **Avyālikena** priyatvena prasannatāhetunā **vratena** bhakti-lakṣaṇenā**dṛto**’rcitaḥ, sa hariḥ svaṅbhīpadmād utpannāya **brahmaṇe** caturmukhāya **rūpaṁ adarśayan** nijam itī śeṣa ity anvayaḥ. (*Padaratnāvalī* 2.9.4)

Jīva Gosvāmī

Yad eva ca sve mahimni ramaṇam **ṛtaṁ** paramabrahmalakṣaṇarūpaṁ śrīvighrahākāra-tattvaṁ **darśayan** sāḥṣātkārayann eva **brahmaṇe** brahmāṇam pratyāha catuślokyopaiṣṭavān, śabdenānubhavena ca yat prakāśitavān ity arthaḥ. Kim-artam? **Ātmano** jīvasya **tattvanirṇayārtham**. Taddvārā jīvāntaram api bodhayitum ity arthaḥ. Yadvā, **ātmanaḥ** svasya śrībhagavato yat **tattvaṁ** yāthārthyam, tasya nirṇayārtham itī. Tasya tādṛśa-prasāde hetum āha---**avyāliketi**. Etena bhagavadvighrahagataḥ praśnaś cottarayati.

(*Kramasandarbhā* 2.9.4)

Viśvanātha Cakravartī

Nanu, kālamāyayoḥ paratare tattve kim yatra rameta? Tatrāha---**ātmatattvasya** svīya-tattvasya **viśuddhir** jñānam, tadartham---‘Daśamasya viśuddhyartham’ (BP 2.10.2) itivat; yadvā, **ātmano** jīvasya **tattvānām** cittādīnām **viśuddhyartham**, yat **ṛtaṁ** satyaṁ cidghanam **rūpaṁ darśayan āha** catuślokībhāgavatam upadideśa. Atra hetuḥ---**avyālikena vratena** niṣkapaṭayā bhaktyā **ādṛtaḥ** yacchabdasyottaravākyaगतatvān na tatpadāpekṣā. “Ayam bhāvaḥ---jīvasyāvidyakadehasambandhaḥ, īsvarasya tu yogamāyayā cidghanalīlāvighrahāvīrbhāva itī mahān viśeṣa uktaḥ” (BD 2.9.4) itī śrīsvāmī-caraṇāḥ. Evaṁ ca ‘Āsīd yadudarāt padmam’ (BP 2.8.8) ityādinā jīvadehād īsvaradehasya ko’pi viśeṣaḥ? itī dvitīyapraśnasyottaram uktam. (*Sārārthadarśinī* 2.9.4)

evam tadrūpa karacaranādiviśiṣṭa hana arthāt yadi īśvara hastapadādiyukta jīva ha-ite bhinna nā ha-iyā jīvera-i nyāya baliyā ukta hana, tabe bhagavān o laukika puruṣe pārthakya kothāya?

(*Gauḍīyabhāṣya* 2.8.8)

Śrīdhara: Yaś cāsau īśvaraḥ, so’pi etat tulyadehavān proktaḥ, ataḥ tasya ko viśeṣaḥ? ity āśayena pṛcchati---**āsīd** iti sārdhena. **Lokānām saṁsthānam** racanā, tad eva **lakṣaṇam** svarūpaṁ yasya, tat trailokyātmakam **padmam** **yasya udarāt āsīt**. Asau īśvaraḥ **iyattāyuktaḥ** svaparimitair **avayavaiḥ ayam** laukikaḥ **puruṣaḥ yāvān** yatsaṅkhyākāvayavayuktaḥ, **tāvān saṁsthāvān proktaḥ**, **avayavavān iva** ca **proktaḥ**. ‘**Saṁsthā** ākāraḥ **avayavās** ca vidyante yasya’ iti **saṁsthāvayavavān iva**, na paramārthata iti śeṣaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.8.8)

Vīrarāghavācārya: Yo’śāv īśvaraḥ, so’pi jīvadehatulyadehavān proktaḥ, ataḥ tasya ko viśeṣaḥ? Yatas tadbhajanāt pade pade mokṣa ity ucyate, ity āśayena pṛcchati---**āsīd** iti sārdhadvayena. **Lokānām saṁsthānam** vinyāso yasmin tat. Tad eva **lakṣaṇam** svarūpaṁ yasya, tat jagadākāram **padmam** ity arthaḥ. Trilokyātmakam **padmam yasya udarāt āsīt**, pṛthag-vibhaktaiḥ **iyattāyuktāvayavaiḥ ayam puruṣaḥ** laukikaḥ puruṣaḥ **yāvān** yāvatparimāṇaḥ, **tāvatparimāṇa evā**’sau īśvaraḥ **proktaḥ** syāt, paricchinnatvena prokta iti bhāvaḥ. ‘**Sa-saṁsthāvayavavān iva**’---‘tājjalān’ (CU 3.14.1) itivad ayam nirdeśaḥ, svasaṁsthānabhūtaiḥ avayavaiḥ an jīvān saṁsārī paricchinnāḥ, tadvad ity arthaḥ. Ato jīvaparayor viśeṣaḥ kathanīyaḥ ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 2.8.8)

Vijayadhvaḥja Tīrtha: Purāṇādikārilabdhaye jīvānām bandhaheturṁ pṛṣṭvā śrūtārtham anuvadati---**āsīd** iti. Ādau mahāpralaye śrīśahāyatayā śayānasya tasya nārāyanasya sisṛkṣoḥ parama-puruṣatayā’vatīrya, tattvasṛṣṭipūrvakam aṇḍam sṛṣṭvā, taiḥ sattvaiḥ saha aṇḍodam praviśya, aṇḍode’pi śeṣaparyanke śayānasya tasya **udarāt lokasaṁsthānalakṣaṇam** caturdaśabhuvanasanniveśarūpaṁ **padmam āsīt**. Sa evāṇḍantaḥ vairājākhyo’vatīrṇa iti yāvat. **Ayam puruṣo**’ṇḍakośaḥ puruṣākārabhagavadrūpeṇa adhiṣṭhitatvāt ‘**puruṣaḥ**’ ity ucyate. Pātālādibhiḥ **iyattāvayavaiḥ** iyattāvaccinnāvayavaiḥ **yāvān** yāvatparimāṇaḥ **asāv** api vairājo viśṇvākhyas, **tāvān** tāvatparimāṇa **iti proktaḥ**. **Tathā’vayavavān iva** tadantaḥsthitatvāt tadbhinnatve’pi tathā tādrśāvayavavān iva prokta ity anvayaḥ. ‘**Vai**’ ity anena proktārthasya pramānasiddhim ayam ādhyātmikaḥ śiraḥpānyādimān. Asmadādiddehaḥ pṛthagiyattāvayavaiḥ yāvatparimāṇo’sau adhidaiviko virāt deho’pi, tāvatparimāṇa iti apavyākhyānasya pāpaheturvaṁ ca sūcyati---‘Samuccaye vai ca pāpe vākyaṛambhprasiddhayoḥ’ (...) iti. (*Padaratnāvalī* 2.8.8)

Jīva Gosvāmī: ‘**Āsīd**’ iti sārdhakam. Atreśajīvadehayoḥ kāraṇakāryātmatvaṁ darśitam eva, tasmāt tadamse tu na praśnaḥ, kintu svarūpāmśa eveti vivecanīyam. (*Kramasandarbhā* 2.8.8)

Viśvanātha Cakravartī: Kim ca, yaś cāsāv īśvaraḥ, so’py etattulyadehavān proktaḥ, atas tasya ko viśeṣaḥ? ity āśayena pṛcchati---**āsīd** iti sārdhena. **Lokānām saṁsthānam** racanā, tadedam **lakṣaṇam** svarūpaṁ yasya etat **padmam yasyodarāt āsīt**. **Iyattāyuktaiḥ** svaparimitair **avayavair ayam** laukikaḥ **puruṣo yāvān** yādrśāvayavayuktas, tataḥ **pṛthag** api **asāv** īśvaraḥ **tāvān** ayam **proktaḥ**. **Saṁsthā** yathocitasthauyakārśyadairghyādivinyāsaviśeṣaḥ avayavās, tadvantaḥ karacaranādayaḥ tadvān iveti. Yady apīśvarasya karacaranādayo jīvasyaiva svato bhinnā na bhavanti, tadvān iva coktaḥ, ataḥ ko’pi śeṣas, tasyeti bhāvaḥ. (*Sārārthadarśinī* 2.8.8)

Śukadeva: Yad apy uktaṁ saśreyasām api vibhur iti bhagavato bhuktimuktipradatvaṁ, tad api baddhajīvadehasadrśadehavato durghaṭam ivābhātīty āśayena pṛcchati---**āsīd** iti sārdhena.

Yasyodarāt lokānām saṁsthānam vinyāso yatra, tat **padmam āsīt**, **asau** paramātmā **pṛthak iyattāyuktaiḥ** svaparimitair **avayavair ayam** laukikaḥ **puruṣo yāvān** yatsaṅkhyākāvayavavān, **tāvān proktaḥ**. Itiśabdaḥ hetuvācakaḥ, ato hetoḥ so’pi **saṁsthāvayavavān iva** laukikapuruṣa iva, ato jīvāt parameśvarasya vailakṣaṇye vistarataḥ kathanīyam iti bhāvaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 2.8.8)

Yadupatiācārya: Evam jīvaviśayakam praśnam kṛtveśvaraviśaye’pi pṛcchati---**āsīd** iti. **Lokānām saṁsthānam** vikriyā, tad eva **lakṣaṇam** svarūpaṁ yasya, tat **padmam yasyodarāt āsīt**. **Asāv** īśvaraḥ **pṛthak** pratyekam **iyattāyuktaiḥ** svaparimitair **avayavair ayam** prasiddho laukikaḥ puruṣo **yāvān** yatsaṁsthānaviśeṣavān, **tāvān** tādrśasaṁsthānaviśeṣavān. **Tathā’vayavavān iti proktaḥ**. Ato jīvavad īśvarasyāpi dehitvena tvayoktatvād īśvarasya ko

viśeṣaḥ? iti praśnāśayaḥ. ‘Viśeṣo’pi tvayaivoktaḥ’ iti darśayitum ‘āsīd yadudarāt padmam’ ity uktam. Ataḥ praśnamūlabhūtaḥ saṁśaya iti bhāvaḥ. (*Prakāśikā* 2.8.8)

Text 5

**Sa ādidevo jagatām paro guruḥ
svadhiṣṇyam āsthāya sisṛkṣayaikṣata
Tām nādhyagacchad dṛṣam atra sammatām
prapañcanirmāṇavidhir yayā bhavet. (2.9.5)**

Alt. reading: **Sa ādidevo bhagjatām paro guruḥ**

Anvayaḥ---Jagatām paraḥ guruḥ (bhaktirahasyopadeṣṭā) **saḥ ādidevaḥ** (brahmā) **svadhiṣṇyam** (padmam) **āsthāya** (adhiṣṭhāya) **sisṛkṣayā** (sraṣṭum icchayā) **aikṣata** (tat katham sraṣṭavyam ity ālocitavān) (kintu) **atra** (asmin sṛṣṭiviśaye) **sammātām** (avyabhicāriṇīm) **tām dṛṣam** (prajñām) **na adhyagacchat** (na jñātavān) **yayā** (dṛśā) **prapañcanirmāṇavidhiḥ** (jagatsṛṣṭiprakāraḥ) **bhavet** (syāt). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.5)

Anuvāda---Sei jagatera parama guru, ādideva brahmā nija adhiṣṭhānabhūta padmāsane āsīna ha-iyā ki prakāre jagat sṛṣṭi karite ha-ibe, tāhā ālocanā kariyāchilena. Kintu prapañca sṛṣṭiviśaye takhana-o avyabhicāriṇī prajñā lābha karite pārena nāi yaddvāra jagatsṛṣṭira vidhi haya. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.5)

Śrīdhara

‘Bhagavadbhajanād eva tattvajñānam’ ity etat prapañcayīṣyan ‘brahmaṇo’pi tattvajñānam tatprasādād eva’ iti darśayitum itihāsam āha---**sa** ityādinā. **Paro gurur** bhaktirahasyopadeṣṭā **svadhiṣṇyam** padmam **āsthāya** adhiṣṭhāya, tasyādhiṣṭhānānveśaṇāya pūrvaṁ jale nimagnaḥ, parāvṛtya svadhiṣṇye sthitvety arthaḥ. **Aikṣata---**‘tat katham sraṣṭavyam?’ ity ālocitavān. **Tām dṛṣam** prajñām. **Atra** sṛṣṭiviśaye **sammātām** avyabhicāriṇīm. **Vidhiḥ** prakāraḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.9.5)

Vīrarāghavācārya

Ātmatattvaviśodhakarṁ bhagavaduktam eva upapādayitum itihāsam āha---**sa** iti. **Jagatām** vyaṣṭibhūtānām **paraḥ** prabhuḥ **guruḥ** dharmopadeṣṭā ca **ādidevaḥ** caturmukhaḥ **svadhiṣṇyam** bhagavannābhipadmarūpaṁ sthānam **āsthāya** adhiṣṭhāya, tasya adhiṣṭhānasyānveśaṇāya pūrvaṁ jale nimagnaḥ, paścāt parāvṛtya svadhiṣṇye sthitvety arthaḥ. **Sisṛkṣayā** sraṣṭum icchayā **aikṣata** ‘katham sraṣṭavyam’ ity ālocitavān. Evam īkṣamāṇe brahmā **yayā** dṛṣṭyā prapañcanirmāṇavidhiḥ jagadracanāprakāraḥ **bhavet**, jñāto bhavet. **Atra** sṛṣṭiviśaye **sammātām tām dṛṣam** prajñām **nādhyagacchat**, na prāptavān. (*Bhāgavatacandrikā* 2.9.5)

Vijayadhvaja Tīrtha

Etad eva vivṛṇoti---**sa** iti. **Bhajatām** sanakādīnām. **Svadhiṣṇyam** nābhipadmakarṇikāsthānam. **Aikṣata** acintayat. **Yayā** dṛśā. **Atra** prapañcanirmāṇe. (*Padaratnāvalī* 2.9.5)

Jīva Gosvāmī

Tad eva vivariturṁ taddarśanaprakāram āha---**sa** ityādibhiḥ. (*Kramasandarbhā* 2.9.5)

Viśvanātha

Na kevalam bhagavadrūpam eva kālamāyātītam, api tu tallokaṁ tadbhaktās ca kālamāyātītā iti darśayitum catuḥślokīm bhāgavatakathām prastauti---**sa ādīti. Paro gurur** bhaktirahasyopadeṣṭā. **Svadhīṣṇyaṁ** padmam, **āsthāya** adhiṣṭhāya. Tasyādhiṣṭhānānveṣāyā pūrvaṁ jale nimagnāḥ, paścāt parāvṛtya svadhīṣṇye sthitvety arthaḥ. **Aikṣata**---‘tat katham sraṣṭavyam?’ ity ālocitavān. **Tām dṛṣām** prajñām. **Atra** sṛṣṭiviṣaye. **Vidhiḥ** prakāraḥ. (*Sārārthadarśinī* 2.9.5)

Śukadeva

Etad eva prapañcayitum yasmin loke bhagavān śete, tam lokaṁ ca darśayitum itihāsam āha---**sa** ityādinā. **Jagatām** vyaṣṭirūpāṇām prāṇinām **ādidevaḥ paro gurur** bhaktirahasyopadeṣṭā ca **sa** brahmā **svadhīṣṇyaṁ** padmam **āsthāyādhiṣṭhāya** jagatām **sisṛkṣayā** sraṣṭum icchayā **aikṣata**---‘sṛṣṭiprakāram ajānan kayā buddhyā sṛṣṭim kariṣyāmi’ ity ālocitavān; evam īkṣamāno’pi **yayā prapañcanirmāṇavidhiḥ** jagad-racanāprakāro **bhavet, tām atra** jagannirmāṇe **sammataṁ** buddhiṁ **nādhyagacchat**. (*Siddhāntapradīpa* 2.9.5)

Yadupatiyācārya

Etad eva vivṛṇoti---**sa** iti. **Svadhīṣṇyaṁ** nābhipadmakarṇikāsthānam **aikṣatā**cintayat. **Atra** prapañcanirmāṇe. **Sammataṁ** avyabhicāriṇīm, **vidhiḥ** prakāro, **yayā** dṛṣā. (*Prakāśikā* 2.9.5)

Text 6

Sa cintayan dvyakṣaram ekadāmbhasy
upāśṛṇod dvirgaditaṁ vaco vibhuḥ
Sparśeṣu yat ṣoḍaśam ekaviṁśam
niṣkiñcanānām nṛpa yad dhanam viduḥ. (2.9.6)

Alt. readings: **Sañcintayan dvyakṣaram ekadāmbhasy...**
Sparśeṣu yac choḍaśam ekaviṁśam

Anvayaḥ---(Tataḥ) (he) **nṛpa!** **Saḥ vibhuḥ** (sṛṣṭim) **cintayan ekadā** (kadācit) **sparśeṣu** (kādayo māvasānāḥ sparśāḥ varṇāḥ teṣu madhye) **yat ṣoḍaśam** (ta-kāraḥ) (yat ca) **ekaviṁśaḥ** (pa-kāraḥ) **niṣkiñcanānām** (parityaktaviṣayānām) **yat** (ca) **dhanam viduḥ** (yena tapodhanāḥ prasiddhāḥ) (tat) **dvyakṣaram** (akṣaradvayaṁ ‘tapa’ iti) **dvirgaditaṁ** (dviruccaritaṁ) **vacaḥ ambhasi** (salilamadye) **upāśṛṇot** (upa samīpe śrutavān).

Anuvāda---Tini eirūpa cintā karitechena, emana samaye dui akṣare grathita ekaṭī śabda jalābhyantara ha-ite tadīya sammukhe duibāra uccārita ha-ite śunite pāilena. Sei śabdera prathama varṇaṭī sparśa-varṇera ṣoḍaśa (arthāt ‘ta’) evaṁ dvitīya varṇaṭī sparśavarṇera ekaviṁśa (arthāt ‘pa’) he rājan, ei (tapa) śabdaṭī-i niṣkiñcana janagaṇera ekamātra dhana baliyā pariññāta. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.6)

Śrīdhara

Sa iti. Sṛṣṭim **cintayan** kadācit **dvyakṣaram vaco’mbhasi upāśṛṇot** upa samīpe śrutavān. Te akṣare darśayati---Kādayo māvasānāḥ **sparśāḥ**, teṣu **yat ṣoḍaśam** takāro yac **caikaviṁśam** pakāraḥ vacaso nirdeśārtham tadartham āha. He **nṛpa!** **Niṣkiñcanānām** tyaktadhanānām **dhanam yad viduḥ**, yena tapodhanā iti prasiddhāḥ. Tac ca **dvirgaditaṁ**

‘tapa tapa’ iti loṅmadhyamapurusaikavacanam. Tasya vīpsām ādareṇa sādhanavidhirūpām **aśṛṅod** ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.9.6)

Vīrarāghavācārya

Sañcintayann iti. **Sañcintayan** prajñāprāptyupāyaṁ cintayann **ekadā** kadācit **dvirgaditaṁ** dviruktaṁ **dvyakṣaraṁ vacaḥ ambhasi** jale **upāśṛṅot upa** samīpe śrutavān. Te akṣare darśayati---‘Kādayo māvasānāḥ sparśāḥ’ (...), teṣu **yat ṣoḍaśaṁ** takāraḥ, **yac caikaviṁśaṁ** pakāraḥ vacaso nirdeśārthaṁ, tadarthaṁ āha---he **nṛpa!** **Niṣkiñcanānām** tyaktadhanānām **dhanam yad viduḥ**, yena tapodhanā iti prasiddhāḥ, tac ca **dvirgaditaṁ** ‘tapa tapa’ iti loṅmadhyamapurusaivacanam. Tasya vīpsām sādharavidhirūpām aśṛṅod ity arthaḥ. (*Bhāḡavatacandrikā* 2.9.6)

Vijayadhvaḡa Tīrtha

Tataḥ kim? Atrāha---**sañcintayann** iti. Kathaṁ nu sṛṣṭiviśayā dṛṣṭiḥ syāt? iti **sañcintayan vibhur** brahma. Dve akṣare yasmims tat **dvyakṣaraṁ vacaḥ**. Akṣarayoh svarūpaṁ lakṣayati---**sparsēṣv** iti. Kakārādimakārānteṣu **sparsēṣu yat ṣoḍaśaṁ** akṣaraṁ takāraḥ, **ekaviṁśaṁ** pakāraḥ, tadrūpaṁ vaca ity yāvat, tadvācyam spaṣṭaṁ lakṣayati---**niṣkiñcanānām** iti. **Niṣkiñcanānām** paramahamsānām **yad dhanam viduḥ**, tadvācyam vacanam tapolakṣaṇam ity arthaḥ. ‘Kādayo māvasānāḥ sparśāḥ’ (...).

(*Padaratnāvalī* 2.9.6)

Jīva Gosvāmī

Sa cintayann iti ca kāmāḥ kṛṣṇāyetyādinā śrīkṛṣṇāṣṭādaśākṣaram upadiśya, ‘tapa tvam tapa etena tava siddhir bhaviṣyati’ (BrahmaSam 5.25) ity anena vākyena brahma-samhitāyām etadabhisandhiś ca darśitaḥ. **Niṣkiñcanānām** niṣkāmabhaktānām **yat** tadārādhana-lakṣaṇam tapa eva **dhanam viduḥ**. (*Kramasandarbhā* 2.9.6)

Viśvanātha

Sṛṣṭim vicintayan kadācid **dvyakṣaraṁ vacaḥ**. **Dvirgaditaṁ** dviruktaṁ. **Ambhasi upa** samīpe śrutavān. Mantram iva taddvyakṣaram uddharati. **Sparsēṣu**---kādayo māvasānāḥ sparśāḥ, teṣu **yat ṣoḍaśaṁ** ta-kāraḥ, **yac caikaviṁśaṁ** pa-kāraḥ, tena ‘tapa’ iti loṅmadhyamapurusaikavacanam. Tac ca dviruktaṁ ‘tapa tapa’ iti. ‘**Dhanam**’ iti yata eva brāhmaṇās tapodhanā ucyante. (*Sārāthadarśinī* 2.9.6)

Śukadeva

Vibhuḥ samaṣṭiśarīrabhimānī **sa** brahmā sṛṣṭim **cintayan ekadā dvyakṣaraṁ vacaḥ ambhasi upāśṛṅot**---**upa** samīpe śrutavān. Te akṣare darśayati---**sparsēṣu** kādimānteṣu **yat ṣoḍaśaṁ akṣaraṁ** takāraḥ **yad ekaviṁśaṁ akṣaraṁ** pakāraḥ vacaso nirdeśārthaṁ tadarthaṁ āha---he **nṛpa!** **Niṣkiñcanānām**---nāsti kiñcana yeṣāṁ teṣāṁ tyāginām **yad** eva **dhanam viduḥ**, tac ca **dvirgaditaṁ** ‘tapa tapa’ iti loṅmadhyamapurusaivaca- vacanam. Tasya dviruktim sādharavidhirūpām aśṛṅod ity arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 2.9.6)

Yadupatiācārya

Kathaṁ nu sṛṣṭiviśayā dṛṣṭir mama syāt? iti **cintayan** brahmā dve akṣare yasmims tad **dvyakṣaraṁ vacaḥ** padam. Te’kṣare darśayati---**sparsēṣv** iti. Kādayo māvasānāḥ **sparsās**, teṣu **yat ṣoḍaśaṁ** ‘ta’-kāro **yac caikaviṁśaṁ** ‘pa’-kāraḥ. Tad dvyakṣarasya vacaso nirdeśārthaṁ tadvācyam darśayati---**niṣkiñcanānām** iti. Tyaktadhanānām

paramahamsānām. He **nṛpa!** **Yad dhanam vidur** ‘yena te tapodhanā’ iti loke vikhyātāḥ. Tadvācakaṁ **vaca** ity anvayaḥ. Punaḥ kathambhūtam? **Dvirgaditam**. ‘Tapa’ ‘tapa’ iti loṅmadhyamapurūṣaikavacanarūpatayā dvivāram uccārituṁ vidhāvādarasūcanāya vīpsayocāritam ity arthaḥ. (*Prakāśikā* 2.9.6)

Text 7

**Nisamyā tadvakṛdidṛkṣayā diśo
vilokya tatrānyad apaśyamānaḥ
Svadhīṣṇyam āsthāya vimṛśya taddhitam
tapasy upādiṣṭa ivādadhe manaḥ.** (2.9.7)

Anvayaḥ---(Evam) **niśamyā** (śrutvā) **tadvakṛdidṛkṣayā** (tasya vacasaḥ vaktuḥ darśaneccchayā) **diśaḥ vilokya** (caturdikṣu dṛṣṭim pātayitvā) **tatra** (caturdikṣu) **anyat** (vastvantaram kim api) **apaśyamānaḥ** (na dṛṣtvā) **svadhīṣṇyam āsthāya** (nijādhiṣṭhite padme eva sthitvā) **upādiṣṭaḥ iva** (niyuktaḥ iva) **tat** (tapaḥ) **hitam** (ātmanaḥ śubha-karam) **vimṛśya** (cintayitvā) **tapasi manaḥ ādadhe** (dhṛtavān). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.7)

Anuvāda---‘Tapa’ ei śabdaṭī duibāra śunite pāiyā brahmā ukta śabdoccāraṇakārīke dekhībāra janya cāridike dṛṣṭi nikṣepa karite lāgilena, kintu tathāya āra kāhāke-o dekhite nā pāiyā punarāya nija āsana āśraya karilena. Sāksāt ‘keha yena tānhāke tapasyāya niyukta ha-ite upadeśa karitechena’ eirūpa anubhava kariyā tapasyāi tānhāra hitakara ha-ibe bujhite pāiyā tini tapasyāya mana sanniviṣṭa karilena. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.7)

Śrīdhara

Nisamyeti. Evam **niśamyā**, **tasya** vacaso **vaktur didṛkṣayā** tataḥ pracalitaḥ san **diśo vilokya**, punaḥ **svadhīṣṇyam āsthāya** kenacit pratyakṣam niyukta iva **tac cātmano hitam** vihitam **vimṛśya**, **tapasi mano** dhṛtavān ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.9.7)

Vīrarāghavācārya

Nisamyeti. ‘Tapa tapa’ iti vaco **niśamyā** śrutvā, **tasya** vacaso yo **vaktā**, tasya **didṛkṣayā** draṣṭum icchayā tataḥ pracalitaḥ san **diśo vilokya**, **tatra** dikṣu **anyat** vastvantaram **apaśyamānaḥ** punaḥ **svadhīṣṇyam āsthāya upādiṣṭa iva** kenacit pratyakṣam niyukta iva, **tac cātmano hitam vimṛśya**, **tapasi manaḥ** cittam **ādadhe** dhṛtavān. (*Bhāgavatācandrikā* 2.9.7)

Vijayadhvaja Tīrtha

Kim anena niraṇāyīti tatrāha---**niśamyeti**. Brahmā tadvaco **niśamyā** śrutvā yenaitad-vacanam uktaṁ, **tadvakṛdidṛkṣayā**, daśa **diśaḥ vilokya**, **tatra** tāsu dikṣu. **Anyad apaśyamānaḥ** padmanālanādībhīr āviśya anviśya adṛṣtvā, **svadhīṣṇyam** padmam evā**sthāya** adhyāśya. Tadvacaḥ tacchrutam vacaḥ ātmano **hitam** hitasādhanam **vimṛśya** ‘aham majjanakena prapañcanirmāṇopāye tava tapo na pūryate, tasmāt punas tvayā tapaḥ kartavyam’, ‘tapa’ iti vā **tapasy upādiṣṭaḥ** ‘ājñapto’smi’ iti cālocya, **tapasīva** tapasy eva **manaḥ ādadhe** ity anvayaḥ. (*Padaratnāvalī* 2.9.7)

Jīva Gosvāmī

Niśamyeti tadvaktra iti sambandhoktipāṭhe tat vaco nirgataṁ yad vaktrāt, tasya **didṛkṣayā** iti. (*Kramasandarbhā* 2.9.7)

Viśvanātha

Kenacit tapasi pratyakṣam aham ādiṣṭaḥ pratyakṣam iva niyukta iti **tad** eva **hitam** matvā, tasmimś **tapasy** eva **mana ādadhe**. (*Sārārthadarsinī* 2.9.7)

Śukadeva

Sa ‘tapa tapa’ iti vaco **niśamya** śrutvā, **tadvaktradiṛkṣayā**---**tasya** vacaso yo **vaktā** tad drṣṭum icchayā tataḥ pracalitaḥ san **diśo vilokya**, **tatra** dikṣu **anyat** puruṣāntaram **apaśyamānaḥ**, punaḥ **svadhiṣṇyam āsthāya tapasy upādiṣṭa iva** svabandhunā kenacit sāksād ājñapta iva tac ca svahitaṁ **vimṛśya**, **tapasi manaḥ ādadhe** dhṛtavān.

(*Siddhāntapradīpa* 2.9.7)

Yadupatiyācārya

Brahmā **tad** dvyakṣaram vaco **niśamya** śrutvā. **Vaktradiṛkṣayā tad** vaco yenoktaṁ taddarśaneccchayā. **Tatra** tāsu dikṣu. **Svadhiṣṇyam** kamalakarṇikālakṣaṇam punar adhiṣṭhāya. Anena svasthānam parityajya, kamalanālanāḍīr anveṣaṇāya gatas, tatrādrṣtvā, punaḥ svasthānam āsthita iti sūcayati. **Tat** tapa ātmanaḥ svasya **hitam** hitasādhanam **vimṛśya** vicārya tapasi tapaḥ kartum. Ka iva? **Upādiṣṭa iva**. Kenacit pratyakṣam niyukta iva. (*Prakāśikā* 2.9.7)

Text 8

**Divyam sahasrābdam amoghadarśano
jitānilātmā vijitobhayendriyaḥ
Atapyata smākhilalokatāpanam
tapas tapīyāns tapatām samāhitaḥ.** (2.9.8)

Anvayaḥ---**Amoghadarśanaḥ** (satyadr̥k) **jitānilātmā** (jitaḥ anilaḥ prāṇavāyuh ātmā manaś ca yena saḥ) **vijitobhayendriyaḥ** (vijitāni jñānendriyāṇi karmendriyāṇi ca yena saḥ jitendriyaḥ san) **tapatām** (tapaścaratām madhye) **tapīyān** (atiśayena tapasvī) **samāhitaḥ** (ekāgraḥ ca san) **divyam** (devānām) **sahasrābdam** (sahasravatsaram) **akhilalokatāpanam** (akhilānām lokānām prakāśakam) **tapaḥ atapyata sma** (kṛtavān eva).

Anuvāda---Tapasviśreṣṭha sei brahmā ‘tapa’ ‘tapa’ ei vākyera arthe amoghadrṣṭi ha-iyā prāṇa o mana jaya karataḥ, jñānendriya o karmendriyasamūhake saṁyata kariyā ekāgracitte divya sahasravatsara paryanta erūpa tapasyācaraṇa karite lāgilena ye tatprabhāve bhūrādi nikhila loka tatsammukhe prakāśita ha-ila. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.8)

Śrīdhara

Tataś ca sa brahmā’**khilānām lokānām tāpanam** prakāśakam **tapo’tapyata sma** kṛtavān. ‘Tapa tapa’ ity etasya vacaso’rthe **amogham darśanam** yasya. **Jito’nila ātmā** manaś ca yena. **Vijitāny ubhayendriyāṇi** jñānakarmātmakāni yena. **Tapatām** tapaścaratām madhye **tapīyān** atiśayena tapasvī. **Tasmai** brahmaṇe **svalokam** vaikunṭhākhyam **param** śreṣṭham. **Na yatparam**---**yataḥ param** utkrṣṭam anyan nāsti.

(*Bhāvārthadīpikā* 2.9.8)

Vīrarāghavācārya

Tataś ca sa brahmākhilalokānām tāpanam prakāśanam yasmāt, tathābhūtam **tapah divyam sahasrābdam** devamānena sahasravarṣaparyantam **atapyata, tapatām** tapas-caratām madhye **tapīyān** atyantatapaḥsamīyuktaḥ **amoghadṛṣṭiḥ** svacaritavye tapasy avyarthā dṛṣṭiḥ saṅkalparūpajñānam yasya saḥ, **jitaḥ anilaḥ** prānavāyur **ātmā** manaś ca yena saḥ, **vijitāny ubhayendriyāṇi** jñānakarmātmakāni yena saḥ, evambhūto **tapyatety** arthaḥ. ‘**Sma**’ iti prasiddhau. (*Bhāgavatācandrikā* 2.9.8)

Vijayadhvaja Tīrtha

Vimarśaphalam āha---**divyam** iti. **Akhilalokatāpanam** akhilalokaprakāśanam **tapo** jñānarūpaṁ brahmā **tapyatā**locayāmāsa dadhyāv iti yāvat. ‘Taporūpaṁ paraṁ brahma brahmācintayad añjasā’ iti jītanamaskatvādisarvasādhāraṇam ity ato viśinaṣṭi---**tapīyān** iti. **Tapatām tapīyān** atyuttamottamaḥ. ‘Dvivacanavibhājyopapade tarabīyasunau’ (Aṣṭā 5.3.57 / SK 2005) ity uttamārthatve īyasun. Nanu, īyasuno’ tyuttamārthatve kiṁ pramāṇam? ity ata uktam ‘**sma**’ iti. ‘Smṛtau vṛtttau niśedhe sma’ iti abhidhānāt. Anena ‘Mahān mahīyasām ādim brūyād atyuttamottamam’ ity etat sūcayati. Vijitobhayendriyatvādy api tapadbhya itarebhya ādhikyasūcanāyoktam iti jñātavyam. ‘Yatrādhikam vadet kiñcit jñeyo’ rthas tatra cādhikaḥ’ (Vyāsanirukta) iti vacanāt, anyathā ‘**tapo’ tapyata**’ ity etāvad evālam. Ata ubhayendriyajayo’ pi brahmaṇa utpattiko guṇaḥ, ‘Parāñci khāni vyatṛṇat svayambhūḥ’ (KU 2.1.1) iti śruteḥ. Harim antareṇāmoghadarśanatvaṁ cāsyaiivādhikam. ‘Prajāpate na tvad etāny anyo viśvā jātāni pari tā babhūva’ (RV 10.122.10 / MNāU 13.16) iti śruteḥ. (*Padaratnāvalī* 2.9.8)

Viśvanātha

Akhilānām lokānām tāpanam prakāśakam---āvīrbhāvākāraṇam ity arthaḥ. **Tapatām** madhye **tapīyān** atitapasvī. (*Sārāthadarśinī* 2.9.8)

Śukadeva

Tadanantaram saḥ **amoghadarśanaḥ**---anuṣṭhīyamāne tapasi **amogham** saphalam **darśanam** saṅkalpatmakam jñānam yasya saḥ. Tatra hetugarbhāṇi viśeṣaṇāni **jītanilātmā**---**jitaḥ anilaḥ** prāṇaḥ **ātmā** manaś ca yena saḥ, **vijitāni ubhayendriyāṇi** jñānakarmātmakāni yena saḥ, **tapatām** tapas-caratām madhye **tapīyan** atīśayena tapasvī, ittham **samāhito divyam sahasrābdam** divyamānena sahasravarṣaparyantam **tapa atapyata** kṛtavān. ‘**Sma**’ iti prasiddhau. Kathambhūtam tapah? **Akhilalokānām tāpan** prakāśakam. (*Siddhāntapradīpa* 2.9.8)

Madhva

Tapo brahma. ‘Tapaso’ dhyajāyata’ (RV 10.190.1 / MNāU 5.5) iti śruteḥ. Akhilaloka-prakāśanam tat tadā’locayāmāsa. ‘**Tapatām tapīyān**’ ity anenottamottamatvam uktam bhavati. ‘Mahān mahīyasām ādim brūyād atyuttamottamam / Yac cā(trā)dhikam vadet kiñcij jñeyo’ rthas tatra cādhikaḥ’ iti vyāsanirukte. ‘Taporūpaṁ paraṁ brahma brahmā’ cintayad añjasā’ iti ṣaḍguṇye. (*Bhāgavatātāparyanirṇaya* 2.9.8)

Yadupatiyācārya

‘Tapa tapa’ ity asya vacaso’ rtho’ **mogham darśanam** yasya ity arthaḥ. **Jīto** vaśīkṛto’ **nilo** vāyur **ātmā** manaś ca yena sa tathā. **Vijitāny ubhayendriyāṇi** jñānakarma-

sādhānāni yena saḥ. Atra ‘tapo’tapyata’ iti tapoviśayakam tapaḥkaraṇam pratīyate’tas tad ghatayitum tapa ity etad vyākhyāti---**tapo brahmeti**. Tapaḥśabdasya brahmavācakatve śrautaprayogaṁ darśayati---**tapasa** iti. Abhiṭaḥ samantāt. **Adhi** ādhikyeneddḥād dīptāt **tapasaḥ** prakāśarūpāt brahmaṇo **ṛtam** karma **satyaṁ** satyavacanam jagad vā’**jāyata**’ iti śrutyarthaḥ. ‘**Akhilalokatāpanam**’ ity etad ‘akhilalokasantāpakaram’ ity anyathāpratīti-vāraṇāya vyācaṣṭe---**akhileti**. Na kevalam svayaṁ prakāśarūpaṁ sarvalokaparakāśakam cety arthaḥ. ‘**Atapyata**’ ity asya ‘santāpo’bhūt’ ity anyathāpratītivāraṇāyārtham āha---**ālocayāmāseti**. Tapaḥśabdoktasya brahmaṇaḥ karmatvapradarśanāya ‘**tat**’ ity uktam. Ālocane kālaviśeṣapradarśanāya ‘**tadā**’ ity adhyāhṛtam. Dvyakṣaravacaḥśravaṇānantaram evety arthaḥ.

Nanu, ‘**tapatām** tapaḥ kurvatām madhye tapasvī’ iti nirdhāraṇenaivottamatvasya lābhe punas tadvacasyeyasunor vaiyyarthiyam ity atas tadabhiprāyam āha---**tapatām** iti. **Uttamottamatvam**---**uttamānām** rudrādīnām apy **uttamatvam** ity arthaḥ. ‘**Atyuttamottamatvam**’ iti pāṭhe tapasviśabdenaivetarebhya uttamamatvam uktam. Nirdhāraṇenātyuttamatvam īyasunā ca tato’py uttamamatvam iti draṣṭavyam. Atra pramāṇam āha---**mahān** iti. ‘**Mahīyasām ādīm mahān** mahīyasām’ ityādiśabdarūpam ity arthaḥ. Atrāpi **mahacchabda** uttamavācī īyasunā’tyuttamatvaṁ nirdhāraṇena ca taduttamatvam uktam iti jñātavyam. Atrādīpadena prakṛtodāharaṇādīkam grāhyam. Kutah? ity atah sāmānyato vaidikaśabdanyāyam darśayati---**yac ceti**. Yatkiñcicchabdarūpam adhikam. Ākāṅkṣitād apy **adhikam vadet**. Vede vā vaidike’pi veti śeṣaḥ. **Tatrārthaś cādihiko jñeya** ity arthaḥ. **Tapaḥśabdasya** brahmavācakatve’py atra tena tadgrahaṇam kutah? ity atah ‘**sma**’ ity anena sūcitām smṛtisamākhyām darśayati---**taporūpam** iti. (*Prakāśikā* 2.9.8)

Text 9

**Tasmai svalokaṁ bhagavān sabhājitaḥ
sandarśayāmāsa paraṁ na yat param
Vyapetasaṅkleśavimohasādhvasaṁ
svadṛṣṭavadbhiḥ puruṣair abhiṣṭutam. (2.9.9)**
Alt. readings: **sandarśayāmāsa paraṁ na yat padam...**
sandrṣṭavadbhir vibudhair abhiṣṭutam.

Anvayaḥ---(Tataḥ) **bhagavān sabhājitaḥ** (brahmaṇaḥ bhajanena vaśīkṛtaḥ san) **tasmai** (brahmaṇe) **na yat paraṁ** (yataḥ utkrīṣṭam anyannāsti evambhūtam) **vyapetasaṅkleśa-vimohasādhvasaṁ** (avidyā’smitā-rāga-dveṣābhiniveśāḥ pañcakleśāḥ vimohaḥ vaicittyaṁ sādhasaṁ bhayaṁ vyapetāni saṅkleśādīni yatra tam) **svadṛṣṭavadbhiḥ** (satpuṇya-vadbhiḥ, yadvā ātmavidbhiḥ) **puruṣaiḥ** (janaiḥ) **abhiṣṭutaṁ** (samstutaṁ) **paraṁ** (śreṣṭham) **svalokaṁ** (vaikuṅṭham) **sandarśayāmāsa**. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.9)

Anuvāda---Anantara bhagavān brahmāra uktaṛūpa tapasyāya santuṣṭa ha-iyā, tānhāke nija loka pradarśana karāilena. Sei vaikuṅṭha-dhāme kleśa evaṁ kleśa-janita moha vā bhaya nāi. Sei sthāna ha-ite śreṣṭha sthāna āra nāi. Puṇyavān ātmavidgaṇa sarvadā sei dhāmera ślāghā kariyā thākena. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.9)

Śrīdhara

Tam eva lokam anuvarṇayati pañcabhiḥ. **Vyapetāḥ sañkleśādayo** yasmāt. **Sva-drṣṭavadbhiḥ** satpuṇyavadbhiḥ. Yadvā, **svasya drṣṭam** darśanam asti yeṣām, taiḥ. Ātmavidbhir ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.9.9)

Vīrarāghavācārya

Sabhājitas tapasā samyagārādhito **bhagavān param** anyad **yad** yasmāt **param** utkrṣṭam **nāsti** tathābhūtam **lokaṁ tasmai** caturmukhāya **sandarśayāmāsa**. Tam eva lokaṁ varṇayati pañcabhiḥ. **Vyapetasañkleśavimohasādhvasam**---**kleśā** avidyādayaḥ, **sādhvasam** bhayaṁ, **vyapetāḥ** sañkleśādayo yasmāt **svadrṣṭavadbhis** svaśārīraka-paramātmānam anumavadbhiḥ **vibudhair** ‘viśeṣeṇa budhyante’ iti **vibudhā** jñānādhikā nityamuktās ca, tair **adhiṣṭhitam**. (*Bhāgavatacandrikā* 2.9.9)

Vijayadhvaja Tīrtha

Idānīm ‘Sa cāpi yatra puruṣaḥ’ (BP 2.8.10) iti praśnam pariharati---**tasmā** iti. Prīti-janakatapasā **sabhājitaḥ** pūjitaḥ. **Yad** yato lokāt **param** adhikaṁ **padam** sthānam **na**. Tasmāt **sandrṣṭavadbhiḥ**---**samyagaparokṣajñānavadbhir vibudhair abhiṣṭutam**---**abhito** mukhyatvena **stutam**. Avidyā’smitārāgadveśādiniveśāḥ **sañkleśāḥ**. Mauḍhyaṁ **vimohaḥ**. Vyākulatvaṁ **sādhvasam**. **Vyapetāḥ sañkleśādayo** yasmāt, sa tathā tam.

(*Padaratnāvalī* 2.9.9)

Jīva Gosvāmī

Bhagavadāvīrbhāvam āha sārhdhāśabhiḥ---**tasmai** ityādi. Bhagavadājñāpuraskāreṇa śrīnārāyaṇahvayapurūṣanābhīpañkaje sthitvaiva tattoṣaṇais tapobhir bhajate brahmaṇe **sabhājitas**, tena bhajanena vaśīkrtaḥ san **svalokaṁ** vaikuṅṭhabhuvanottamaṁ **bhagavān samyag darśayāmāsa**. **Yat** yato vaikuṅṭhāt **param** anyat vaikuṅṭhaparam śreṣṭhaṁ na vidyate, paramabhagavadvaikuṅṭhatvāt. [Atra ‘**param na yat param**’ ity atra ‘Atha hainaṁ gārgī vācakanvī papraccha’ (BU 3.6.1) ityādir upaniṣad udāhāryā. Atra hy antarikṣalokādiprajāpatilokaparyantapraśnānām uttarāṇi gārgyai yājñavalkyo dattvā brahmalokākhyabhagavallokād apy upari prṣṭavatyai tasyai ‘mātiprākṣiḥ’ (BU 3.6.1) ityādinā śāpam dātum udyataḥ, sā ca tat śrutvā jñānavijñeyavattvād upararāmeti]. Yadvā, **yat** yato vaikuṅṭhāt **param** brahmākhyam tattvaṁ **param** bhinnam **na** bhavati. Svarūpaśaktiviśeṣāviśkāreṇa māyānavṛtam, tad eva tadrūpam ity arthaḥ. Agre tv idaṁ vyaktīkariṣyate. Tādṛśatve hetuḥ---**vyapeteti svadrṣṭeti** ca. ‘Avidyā’smitārāgadveśābhīniveśāḥ pañca **kleśāḥ**’ (YS 2.3), **vimohas** tair vaicityam, **sādhvasam** bhayaṁ vyapetāni sañkleśādīni yatra tam. **Svasya drṣṭam** darśanam tad vidyate yeṣām tair ātmavidbhir api **abhiṣṭhitam** sarvāmśenaiva **stutam** ślāghitam---‘Atha te munayo drṣṭvā nayanānanda-bhājanam / Vaikuṅṭhaḥ tadadhiṣṭhānam vikuṅṭham ca svayamprabham / Bhagavantaṁ parikramya praṇipatyānumānya ca / Pratijagmuḥ pramuditāḥ śamsanto vaiṣṇavīm śriyam’ (BP 3.16.27-28) iti tṛṭiyāt. (*Kramasandarbhā* 2.9.9)

Viśvanātha

Svalokaṁ mahāvaikuṅṭham. **Yat param** yato’nyat param śreṣṭhaṁ **nāsti**. **Viśeṣeṇaiva apetaḥ sañkleśāḥ**---‘Avidyā’smitārāgadveśābhīniveśāḥ’ (YS 2.3) pañca avidyāvṛttayaḥ, tathā **viśiṣṭo moho** vaicityam, sa ceha bhagavatsphūrtyabhāva eva, **sādhvasam** tat-sevāparādhbhayaṁ, tad apy **apetaṁ** yatra tam. **Vibudhair** indrādīdikpālaih. ‘**Svadrṣṭavadbhiḥ**’ iti nityayoge matupā prakṛtendriyādivyāvṛttiḥ. (*Sārārthadarśinī* 2.9.9)

Śukadeva

Bhagavān api **sabhājitaḥ** tapa ādibhiḥ ārādhitāḥ **tasmai** brahmaṇe **svalokaṁ**---**svasya** sarveśvarasya viśvasṛṣṭyādihetoḥ **lokaṁ** sṛṣṭisaṁhāravarjitam nivāsasthānam **sandarśayāmāsa** samyaktadbhānaviśayam kārāyāmāsa. Kathambhūtam? Sarvebhyo lokebhyaḥ uparisthitam. **Na yatparam. Yataḥ param** anyad uparisthitam lokāntaram **nāsti**, prakṛtimaṇḍalād bahiḥsthitam ity arthaḥ. ‘Darśayāmāsa lokaṁ svam gopānām tamasah param’ (BP 10.28.14) iti vakṣyamānāt, ‘Ādityavarṇam [tamasah] parastāt’ (ŚU 3.8) iti śruteś ca. Tam evāprākṛtam lokaṁ varṇayati pañcabhiḥ. **Vyapetaḥ** svabhāvata evāpāstāḥ **saṅkleśādayo** yasmāt tam. **Svasya** ‘ātmā vā are draṣṭavyaḥ śrotavyo [mantavyo] nididhyāsitavyaḥ’ (BU 2.4.5) ityādiśrutipratipāditasya bhagavato **drṣṭam** sāksātkāralakṣaṇam darśanam vidyate yeṣām te. Tathā taiḥ prakṛtibandhavinirmuktaiḥ ‘nirañjanam paramam sāmyam upaiti’ (MU 3.1.3) ityādiśrutiproktaiḥ. Viśeṣeṇa budhyante ye, te **viбудhāḥ** nityamuktās, taiś ca ‘sadā paśyanti sūrayaḥ’ (RV 1.22.20) ityādiśrutiproktaiḥ. **Abhiṣṭutam** yatra rajas tamaś ca tapomiśram satvam ca kālavikramaḥ sṛṣṭyādinirmitasya vikramaḥ prabhāvaś ca na pravartate. (*Siddhāntapradīpa* 2.9.9)

Madhva

Yat yataḥ. ‘Yat tad ityādayaḥ śabdāḥ pañcamyantāḥ prakīrtitāḥ’ iti ca.

(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 2.9.9)

Yadupatiyācārya

‘Sa cāpi yatra puruṣaḥ’ (BP 2.8.10) iti praśnam parihartum āha---**tasmā** iti. **Tasmai** brahmaṇe. **Svalokaṁ** śvetadvīpam. **Sabhājitaḥ** pūjitaḥ. Atra ‘**yat padam** sthānam **param** uttamaṁ **na**’ ity anyathāpratītivāraṇāya **yacchabdasya** vivakṣitam artham darśayati---**yad yata** iti. Atra pramāṇam āha---**yat tad ityādaya** iti. Tathā ca yasmāt **param** uttamapadam anyan **nety** arthaḥ. Kutah? ity ato yatra na varṇata yatra raja ityādinoktam hetum āha---**māyātītatvād** iti. Aprākṛtatvād ity arthaḥ. Tam eva lokam anuvarṇayati pañcabhiḥ. Avidyāsmītārāgadveśābhiniveśāḥ **saṅkleśāḥ**. Modhyam **vimohaḥ**. Bhayam **sādhasam**. **Vyapetaḥ kleśādayo** yasmāt, sa tathā tam. **Sandrṣṭavadbhiḥ**---**samīcīnam drṣṭam** darśanam aparokṣajñānam yeṣām te tathā taiḥ. **Abhītaḥ** samantāt. Mukhyataś ca **stutam**. (*Prakāśikā* 2.9.9)

Bhaktivinoda

Vastusiddhi ha-ile prakṛtajagate āra thākā yāya nā. Aprākṛta jagate bhakta takhana avasthāna karena. Aprākṛta jagat aiśvarya o mādhurya bhede dviprakāra. Prathame aiśvarya jagat varṇana karitechena. Sampūjita ha-iyā bhagavān tānhāke svaloka darśana karāilena. Ye lokera śreṣṭha āra loka nāi. Saṅkleśa vimoha bhaya sesthāne nāi. Seisthāne bhagavān ātmadr̥k puruṣagaṇa karṭrka sarvadā samstuta.

(*Śrīmadbhāgavatārkaamarīcimālā* 17.24)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Ye vaikuṅṭha ha-ite anya vaikuṅṭha śreṣṭha nāi arthāt parama bhagavadvaikuṅṭha. Bhagavān brahmāke svīyadhāma samyakrūpe dekhāiyāchilena. Upaniṣade (bṛhad-āraṇyaka, tṛtīya adhyāya, ṣaṣṭhabrahmaṇe) ei dhāma sambandhe ukta ha-iyāche---“Atha hainam gārgī vācakanvī papraccha” ityādi. Esthale yājñavalkya vacaknuputrī gārgīra antarīkṣa ha-ite prajāpati loka paryanta praśnasamūhera uttara pradāna karile yakhana

gārgī brahmalokākhyā bhagavallokera upare ki āche, jīñāsā karena, takhana yāñnavalkya “brahmalokera atīta āra praśna kario nā” ityādi baliyā abhiśāpa dite udyata ha-iyāchilena. Gārgī tāhā śravaṇa kariyā jñānasvarūpa bhagavānera vijñeyatvaviśaye virata ha-ilena. Athavā---

Avidyā, asmitā, rāga, dveṣa o abhiniveśa---ei pañcakleśa sañkleśa. Sei parama vaikuṅṭhe ei pañcakleśajanita cittavaikalya o bhaya thākite pāre nā. Āra yāñhādera sva vā ātmaśaraṇa janmiyāche, emana ātmaśaraṇa ei dhāmera ślāghā kariyā thākena. Tṛtīya skandhe ṣoḍaśa adhyāye---27-28 śloke varṇita āche ye, munigaṇa nayanānandabhājana sei vaikuṅṭhadhāma o māyātīta svayaṃ prabhu bhagavānke pradakṣiṇa, praṇāma evaṃ anumati grahaṇa kariyā sānandacitte vaiṣṇavī śrīkīrtana karite karite gamana karilena. (Śrī-Jīva Gosvāmī). (*Gauḍīyabhāṣyatathya* 2.9.9)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Ye sthāna ha-ite kuṅṭhādharma vā māyā vigata ha-iyāche, tāhāke ‘vaikuṅṭha’ bale. Śrībhagavānera ekaṇāma vaikuṅṭha, kāraṇa tāñhāte kuṅṭhādharmera leśamātra-o nāi. Tini aprākṛta, cinmaya, parama satyavastu. Tini-i advayajñāna. Śruti balena, tini svābhāvika acintyaśaktisampanna. Acintyabhāvake tarkera dvārā, sīmābaddha jñānavāra māpiyā laoyā yāya nā. Mānava-abhijñāne vā cintyā yāhā asambhava, tāhā-o acintyaśaktite sambhava. Sarvaśaktimān advayajñānatattva sei bhagavān acintyaśaktikrame sarvadāi svarūpa, tadrūpavaibhava, jīva o pradhāna-rūpe caturdhā avasthāna karena. Sūrya, tāhāra tejomaṇḍala, tāhāra bahiḥprakaṭita raśmikaṇa o tāhāra praticchavi arthāt dūragata pratiphalana---ei avasthāra kathañcit udāharaṇasthala. Saccidānandamātra-vigraha-i tāñhāra svarūpa, cinmayadhāma, vastu, saṅgī o samasta vyavahārya upakaraṇa-i tadrūpa-vaibhava. Nityamukta o nityabaddha anantajīvagaṇa-i jīva. Māyā pradhāna o tatkrta samasta jaḍīya sthūla o sūkṣma jagat-i pradhānaśabdavācyā. Bhagavān tāñhāra acintyaśaktiprabhāve ei caturvidhabhāve avasthāna kariyāo advayavastu. Bhagavānera sei avicintya-śaktira nāma-i parā śakti. Eka ha-iyāo sei svābhāvīkī śakti---jñāna, bala o kriyābhede vividha. Sei parā śakti---vicitravilāsamayī o vicitra-ānandasamvardhinī. Sei śaktira ananta prabhāva thākile-o jīvera nikaṭa tinaṭī prabhāvera paricayamātra āche. Sei prabhāvatrayera nāma cicchakti, jīvaśakti o māyāśakti. Ukta tina śaktira prabhāvadvārā cijjagat, jaivajagat o jaḍajagat prādurbhūta ha-iyāche. Pratyeka prabhāve sandhinī, samvit o hlādinīrūpā tinaṭī vṛtti lakṣita haya. Cicchaktite ye sandhinī vṛtti tāhāra kāryarūpe cidhāma, cidavayava, cidupakaraṇa ityādi sarvaprakāra cidvaibhavera udaya ha-iyāche. Kṛṣṇarūpa, kṛṣṇanāma, kṛṣṇaguṇa o kṛṣṇadhāma samudaya-i sandhinīra kārya.

“Cicchakti svarūpaśakti antaraṅgā nāma

Tāhāra vaibhava ananta vaikuṅṭhādi-dhāma”

Māyā-śaktite ye sandhinī vṛtti āche, tāhāra kārye---caturdaśa lokamaya samasta jaḍa-viśva, baddhajīvera jaḍa o liṅga śarīra, baddhajīvera svargādi-lokagati o samasta jaḍendriyādi nirmita ha-iyāche.

“Māyā-śakti bahiraṅgā jagat-kāraṇa

Tāhāra vaibhava ananta brahmāṇḍera gaṇa”

Sutarām miśrasattva vā rajastamoguṇa vā māyāra prabhāva ei brahmāṇḍa vā caturdaśa bhuvanera madhye-i kriyāvān, kintu “prakṛtira pāra paravyoma-nāma dhāma” --- caturviṃśati tattva prakṛtira upara ‘paravyoma’-nāmaka ye svarūpaśakti-prakaṭita cid-dhāma āche, sekhāne māyāra kiñcinmātra-o prabhāva thākite pāre nā. Brahmāṇḍa vā devīdhāma atikrama kariyā virajā nadī. Ei virajāte guṇatrayera sāmāyavasthā lakṣita haya.

Ihā prākṛtamala-vidhautakāriṇī srotasvinī. Tāhā atikrama kariyā jñānigaṇera ādarśa brahmaloka. Brahmaloaka atikrama kariyā vaikuṅṭhadhāma. Sutarām sei sthāna ha-ite śreṣṭha vā tāhāra samāna anya kona-o sthāna ha-ite pāre nā. Sei vaikuṅṭha-loke māyāra prabhāva-prakaṭita avidyā, asmitā, rāga, dveṣa o abhiniveśa---ei pañcakleśa evaṁ moha o bhayādi thākite pāre nā. Vaikuṅṭha sukṛtivān ātmavidgaṇera vandita dhāma. Sei sthāne yakhana māyāra kona-i prabhāva nāi, takhana ki prakāre janma, vināśa, vikāra, vṛddhi, apakṣaya o vipariṇāma---ei ṣaḍvikārahetu kālera vikrama lakṣita ha-ibe? Sekhāne kirūpe-i vā prākṛta guṇādira avasthāna sambhava? Sei sthāna aśoka, amṛta, nitya-navanavāyamāna cidvilāsa-vaicitryodbhāsita. Sei sthāne svarāt puruṣa, aprākṛta-svarūpa, advayajñāna śrībhagavān tadīya tadrūpavaibhava nitya parikara, pārṣada o dhāmādisaha nitya ramamāṇa. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 2.9.9)